

૧૫૭
ગાંધી ગ્રંથમાળા

૧૯૫૫/૨૨

મણિકા ૪

નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ

અને

સર્વોદય.

લખનાર

પ્રતિ પેઢી.

૨૦૦૦

સને ૧૯૨૨

સંવત ૧૯૭૮

પ્રગટકર્તા

ગાંડોલ સાહિત્ય મંદિર

કેળાપીઠ-સુરત.

કિંમત ચાર આના.

પાકું પૂકું છ આના.

૭૦૭૮

ગાંધીજીના સાહિત્ય મન્દિર-સુરત

અમદાવાદ તરફથી

ગાંધીજીના સાહિત્ય મન્દિર-સુરત થયેલાં પુસ્તકો.

ગાંધી મંથનમાળા.

- ૧ ગાંધીજીનો જ્ઞેસનો અનુભવ ૦-૬-૦
(સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ તેમાર થાય છે)
- ૨ શિવદયાળની શોધ ૦-૧-૬
- ૩ હજીમનો ઉદ્ધારક વગેરે ૦-૬-૦
- ૪ નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ ૦-૪-૦

ગાંધીજી પત્રિકામાળા.

- ૧ રેડિયા પુરાણ ૦-૧-૦
- ૨ ગાંધીજી ગીતા (ખલાસ છે) મફત
- ૩ ભારત કીતન (ખલાસ છે) ૦-૦-૫
- ૪ ભારત ભક્તિ (આવૃત્તિ બીજી) ૦-૦-૫
- ૫ ગાંધીજીની દિવ્યવાણી ૧-૧-૦

રાષ્ટ્રીય શ્રીસાહિત્યમાળા

- ૧ રાષ્ટ્રીય અસ્માવણી ૦-૧-૬

ગાંધીજી સાહિત્ય મન્દિરના સ્થાયી સભાસદ થયાના નિયમોનું
પત્રક મંગાવીને તેનો લાભ લ્યો.

સુરત બરોડાપુરી ભાગેજી આવેલા “ અનાવિત ” પ્રિ. પ્રેસમાં
ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયકે છાપ્યું અને ગાંધીજી સાહિત્ય મન્દિર
વતી તેના વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળાએ (કેળાંપીઠ
12 કચુ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૦૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દાખલાતી

વિષય ૭૨૫૬

બે બોલ

ગાંધી મંથમાળાનો ત્રીજો મથુકો “ ઇજ્જતનો ઉદ્ધારક તથા બીજા બેબો” આશરે બે ભાસ પર બહાર પડ્યા બાદ આ ચોથા મથુકા રૂપે ગાંધીજીના સ્વહસ્તે લખેલા બે અતિ સુંદર અમૂલ્ય બેબો ગુજરાતને ચરણે ધરતાં આનંદ થાય છે.

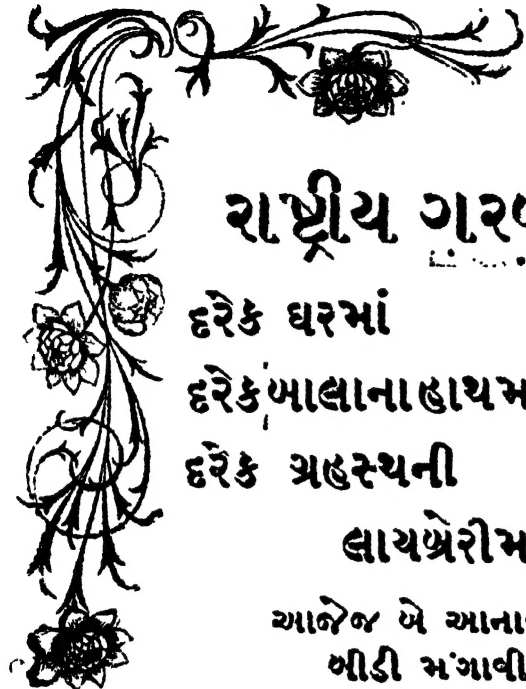
નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ વાળો બેબ પ્રથમ આફ્રિકાવાળા ઇડિયન ઓપિનિયનમાં છપાઇ ત્યાં જે પુસ્તકરૂપે બહાર પડેલો તેની આ અક્ષરથા: પુનરાવૃત્તિ છે.

સર્વોદય વાળો બેબ પણ પ્રથમ આફ્રિકામાંજ છપાયેલો; ત્યાર બાદ સંન્યાસઢ વખતે ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં મુંબાઇમાં તેની આવૃત્તિ થઇ હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં યાત્રિકે એમાંના ટુકડાઓ દિનસ્વરાજની સાથે છપાયા છે, પરંતુ સંપૂર્ણ સર્વોદયની પુનરાવૃત્તિની ગુજરાતને જરૂર હતી. નીતિધર્મ અને સર્વોદય એ બેમાં વાંચનારને તુરતજ જેખાઇ આવશે તેમ વિષયનું સરખાપણું છેજ. આથી એ બન્નેને જોડી તેનું એક પુસ્તક કરવામાં જરાયે વાંધા જેવું લાગ્યું નથી.

અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં નીતિ તથા ધર્મ વિષેના ઉચ્ચ કોટીના વિચારોના વિવરણ વાળું એકે સારું પુસ્તક ધ્યાનમાં નથી; તે વખતે આ પુસ્તક તેની ખોટ પૂરશે એમ અશા રહે છે.

આશા છે કે ગુજરાત આ પુસ્તકને આવકાર આપશે.

અવસ્થાપક

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ

દરેક ઘરમાં

દરેક ખાલાના હાથમાં

દરેક ગ્રહસ્થની

લાયબ્રેરીમાં

હોવીજ

જોઈએ.

આજેજ બે આનાની ટીકીટ
બીડી મંગાવી લેયો.

લખો:—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર-મુરત.

મહાત્મા ગાંધીજીનું

— રચેલું અનુપમ પુસ્તક —

મારો જીલનો અનુભવ.

જેમાં આફ્રિકામાં ત્રણવાર ગાંધીજીએ કેદખાનું ચોભાવેલું તે વખતે તેમને જે અનુભવો થયેલા, દુઃખો ભોગવવાં પડેલાં, કડવાશો ખમવી પડેલી તેનો રસીલો હેવાલ તેમની પોતાની રહેલી સરળ ઈમારતમાં આપ્યો છે.

જેણે ન વાંચ્યો તેનું ભાવાજ્ઞાન વ્યર્થ છે. પત્થર ખોદતા કેદીઓના તથા બીજાં સુંદર ચિત્રો સાથેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે

(કિન્નમત માત્ર આના છે.

શિવદયાળની શોધ.

મહાત્મા ગાંધીજીના બહાલા લખેલું કાંઈ ટોલ્સ્ટોયની લખેલી ઘણીજ સરસ વાર્તા કિન્નમત ૦-૧-૬

દરેક ખાળકના હાથમાં મૂકવા લાયક તેમજ સરખાવસરે ઈનામમાં તથા જ્ઞાતિનાં વહેંચવા લાયક છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય મન્દિર—સુરત.

ગાંધી મંથમાળા:

મણિકા ત્રીજી.

આબાલવૃદ્ધ દરેકને એક સરખું વાંચવા લાયક ધણુંજ
બોધક રસીલું પુસ્તક.

ઇજમનો ઉદ્ધારક.

તથા

બીજા લેખો.

આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલું ઇજમના
મહાન દેશબક્ત મુસ્તફા કામિલપાશાનું જીવનચરિત્ર આપ્યું
છે. તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીના પરમપ્રિય લેખક મહાત્મા
ટાલ્સ્ટોયની બે રસિલી વાર્તાઓ અને આફ્રિકાના સત્યાગ્ર-
હનો સત્તાવાર ઇતિહાસ આપ્યો છે. પાકું પુકું ૧૦૮
પૃષ્ઠ છતાં કિંમત છ આના રાખવામાં આવી છે. બહાર-
ગામથી મંગાવનારે સાડા ચાત આનાની ટિકીટ બીડવી.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ સૈનિક તરીકેનો ધણેજ
બેવા લાયક તથા સંવરી રાખતા લાયક ફોટો પૂઠાં પર
છાપવામાં આવ્યો છે.

મજબૂત મુંઢર બાઈડીંગવાળું આ પુસ્તક દરેક લાય-
ખેરીમાં હોવુંજ જોઈએ. શું તમે આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના
રહેશો ?

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.

“ નીતિધર્મ ” ની મૂળ પ્રસ્તાવના.

આજકાલ દુનિયામાં પાખંડ વધી ગયો છે. અને તે ધર્મને માણસ હોય તે ધર્મનું ઉપગટપકું રૂપ માત્ર વિચારે છે; અને પોતાની ખરી ફરજ ચૂકી જાય છે. પૈસાનું અત્યંત સેવન કરવામાં ખીળ માણસોને શું દુઃખ પડે છે, અથવા તો પડશે તેના ખ્યાલ આપણે ભાગ્યે ફરીએ છીએ. અત્યંત કામળ નાનાં પ્રાણીઓને મારીને કામળ મોળાં બની શકે, તો તેનાં મોળાં પહેરવામાં યૂરોપની અખળાઓ જરાયે આનાકાની કરતી નથી. મિ. રોકફેલર કે જે દુનિયામાં તવંગર માણસોમાં પહેલી પાયરી ઉપર બેસાય છે તેણે પૈસા એકઠો કરતાં નીતિના ધણા કાનૂનો નો ભંગ કર્યો છે એ વાત જગતપ્રસિદ્ધ છે. આમ એમર જોવાથી યૂરોપ તથા અમેરિકામાં ધણા માણસો ધર્મની વિરૂધ્ધ થઈને બેઠા છે તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે જે દુનિયામાં કાંઈ પણ ધર્મ હોય તો જે દુરાચરણ વધી પડ્યું છે તે વધવું જોઈએ નહિ. આ વિચાર બૂલભરેલો છે માણસના હિમ્મેશ્વર મહાવરા મુજબ પોતાનો વાંક ન વિચારી પોતે હથિયારને હાથ આપે છે, તેમ માણસો પોતાની દુષ્ટતાનો વિચાર ન કરતાં ધર્મજ ખોટો એમ કહી સ્વચ્છંદપણે જેમ ફાવે તેમ વર્તે છે, અને રહે છે. આવું જોઈને હાલ અમેરિકા તથા યૂરોપમાં ધણા માણસો નીકળ્યા છે કે જેઓ આમ બધા ધર્મનો નાશ થાય તો દુનિયાને મોટું નુકસાન પહોંચશે, અને લોકો નીતિના રસ્તા છોડી દેશે એવી ધાસ્તીથી (તેઓ) જીંદે જીંદે રસ્તે લોકોને નીતિ પર લાવવા મથી રહ્યા છે. એવી એક મંડળી નીકળી છે કે જેણે બધા ધર્મોનું સંશોધન

કરીને એવી હકીકત રજૂ કરી છે કે બધા ધર્મ નીતિ તો શીખવે
 છેજ. એટલુંજ નહિ પણ તે ધર્મોના આધાર ધણે ભાગે નીતિના
 નિયમો ઉપરજ રહે છે. અને માણસ અમૂક ધર્મ માને અથવા તો
 ન માને તો પણ તેણે નીતિના નિયમો પાળવા એતો તેની ફરજ છે
 અને નીતિના નિયમો નહિ પાળી શકાય તો તેવા માણસો આ
 દુનિયામાં કે પર દુનિયામાં પોતાનું કે બીજાનું સારું કરી શકવાના
 નથી. જેઓ પાપાંડ મતોને લઈને ધર્મ માત્રને તિરસ્કારની નજરથી
 જોય છે, તેવા માણસને પહેાંચી વળવું એવો આ મંડળીનો હેતુ છે.
 તેઓ બધા ધર્મોના સાર કાઢી તેમાંથી માત્ર નીતિના વિષયોજ ચર્ચે
 છે. અથવા મતને તેઓ નીતિધર્મ અથવા “ એથીકલ રિલિજીયન ”
 એવું નામ આપે છે. આ મંડળીનું કામ કાંઈ પણ ધર્મનું ખંડન
 કરવાનું નથી. તે મંડળીમાં ગમે તે ધર્મના માણસો દાખલ થઈ શકે
 છે અને થાય છે. તે મંડળીનો લાભ એ મળે છે કે તેવા માણસો
 પોતાના ધર્મને વધારે વળગી રહે છે, અને તેમાં જે નીતિની બાબત
 શિક્ષણ હોય છે તેની ઉપર વધારે ધ્યાન દે છે. માણસે નીતિ જાળ-
 વવી. અને તેમ ન થાય તો દુનિયામાં બંધારણ તૃટી અને છેવટે
 મહાન તુકસાન થશે એમ તેઓ દઢ મનથી માને છે મિ. સૉલ્ડર
 કરીને અમેરિકાના વિદ્વાન ગૃહસ્થ છે તેણે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું
 છે કે જે ધણું ખૂબીદાર છે, તેમાં ધર્મની ચર્ચા જરાયે નથી, પણ
 તેમાંનો બેધ બધા માણસોને લાગુ પડી શકે છે. એ પુસ્તકના લખ-
 નારની બાબત એટલુંજ કહેવાની જરૂર છે કે જેટલું કરવાની સલાહ
 તે આપણને આપે છે તેટલું તે પોતે કરે છે. અમે વાંચનારની પાસે
 એટલું માંગીએ છીએ કે જે કંઈ પણ નીતિવચન તેને ખરા લાગે
 તે પ્રમાણે વર્તવા તેણે પ્રયત્ન કરવો, તો અમારો આ પ્રયાસ અમે
 સફળ થયો ગણીશું.

નીતિધર્મ

અથવા

ધર્મનીતિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

શરૂઆત.

જેથી આપણે સારા વિચારો ઉપર આવી શકીએ છીએ તે આપણી નીતિનું કૃત્ય છે એમ ગણાય. દુનિયામાં સાધારણ માણસો દુનિયા કેવી છે તે અંતરે છે નીતિનો માર્ગ દુનિયા કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવનાર છે. એ માર્ગ વડે માણસે કેમ વર્તવું એ બધું શકાય છે. માણસના મનની અંદર હિંમતો અને બારીઓ રહેલી છે; એકમાંથી પોતે કેવો છે તેને જોઈ શકે છે અને બીજી બારીઓથી તે કેવો હોયો જોઈએ તેનો તે જાણી શકે છે, શરીર મજબૂત અને મન એ બધા નોખા નોખા તપાસવા એ આપણું કામ છે, પણ તેટલેથી અટકી જઈએ તો એવું જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં આપણે કંઈ ફાયદો લઈ શકતા નથી. અન્યાય દુષ્ટતા અભિમાન વિગેરેથી શું પરિણામ આવે છે, અને જ્યાં એ ત્રણ વસ્તુ હોય ત્યાં જોઈ બસતી થાય છે, એ જાણવાની પણ જરૂર છે અને

જાણ્યાર્થાએ બસ નથી; પણ જાણ્યા પછી તે પ્રમાણે કરવાનું છે. નીતિનો વિચાર તે આર્કીટેક્ટના નકશાની માફક છે. તે નકશો ધર કેમ બનાવવું તે બતાવે છે. પણ જેમ ચણતર ક્યું હોય તો નકશો નકામો થઈ પડે છે, તેમ નીતિવિચાર પ્રમાણે આચરણ ન કર્યું હોય તો નીતિનો વિચાર નકશાની જેમ કામ વગરનો થાય છે. પણ માણસો નીતિનાં વચનો ચાલ કરે છે, તે વિષે બાપણો કરે છે, પણ તે પ્રમાણે ચાલતા નથી અને ચાલવા માંગતા પણ નથી. કેટલાક વળી એમજ માને છે કે નીતિના વિચારો અમંલમાં સાવવા તે આ દુનિયામાં નહિ પણ મરણ પછી પરદુનિયામાં. આ કાંઈ વખાણવો સાચક વિચાર ગણાય નહિ. એક વિચારવાન માણસે કહ્યું છે કે જો આપણે સંપૂર્ણ થવું હોય તો આપણે આજથીજ ગમે તે દુઃખ સહન કરીને નીતિ પ્રમાણે ચાલવાનું છે. આપણે આવા વિચારોથી ભડકી જવાનું નથી. પણ આપણી જવાબદારી સમજી તે પ્રમાણે વર્તવામાં ખુશી થવાનું છે. મોટા ચોધો પેમ-એક જ્યારે એએરાફની લડાઈ વખતે લડાઈ બાદ અર્લ્ડરખીને મળ્યો, ત્યારે અર્લ્ડરખીએ તેને ખબર આપ્યા કે લડાઈ છતાં ગઈ છે. એ ખબરથી પેમએક બોલી ઉઠ્યો, “ તમે મારી તરફ વિનમ્ય નથી વાપર્યો. મને જેનું માન મળત તે તમે મારા હાથમાંથી છીનવી લીધું છે. મને લડાઈમાં બોલાવ્યો તો પછી મારા આવવા પહેલાં લડાઈ લડવી ન હતી. ” આમ, જ્યારે જવાબદારી ભેવાની હોય નીતિમાર્ગમાં માણસને યાવ ત્યારેજ તે તે રસ્તામાં ચાલ્યા જશે.

ખુદ અથવા ધર સર્વ શક્તિમાન છે, સંપૂર્ણ છે, તેની

સરસવાનો, તેની દયાનો, તેના ન્યાયનો પાર નથી. જો એમ હોય તો આપણે જેઓ તેના બંધન ગણાઈએ તેઓ નીતિ માર્ગ તો કેમ જોઈ શકીએ ? નીતિનું આચરણ ચાલનાર નિષ્કલ્પ થાય તેમાં કંઈ નીતિનો વાંક નથી. પણ જેઓ નીતિભંગ કરે છે તેઓએ પોતાના ઉપર વાંક ઠોળવાનો છે.

નીતિમાર્ગમાં નીતિ જાળવીને તેના બદલે મેળવવાની વાત આવતી નથી. માણસ કંઈ બહુ કરે છે તો તે શાખાથી ખાટવાને સાર નહિ. તે બહુ કર્યા વિના નહિ રહી શકે. તેને સાર ખોરાક અને બલાઈ એ બંનેની સરખામણી કરતાં બલાઈ એ ઉંચા પ્રકારનો ખોરાક છે. અને જો બલાઈ કરવાની, તેવા માણસને, ખીજો કાદ માણસ તક આપે તો તક આપનાર માણસનો, બલાઈ કરનાર આભારી બને છે, જેમ ભૂખ્યા અન્ન આપનારને દુઆ દે છે તેમ.

આના નીતિ માર્ગની વાત કરતાં, સાર ઉપરટપકે માણસાદ મેળવવી એવો તે માર્ગ નથી. તેને અર્થ એમ નથી કે આપણે જરા વધારે મહેનતુ થવું, વધારે કેળવણી લેવી. વધારે સ્વચ્છ રહેવું, વિચેર. એ બધું તો તેમાં આવે છે પણ એવો માત્ર આપણે સરહદ ઉપર જ પહોંચ્યા જેવું થયું, એ શિવાય બધું આ માર્ગની અંદર માણસે કરવું રહ્યું છે, અને તે બધું તેની ફરજ રૂપે તેવો તેનો સમાવેશ છે તેમ સમજીને. નહિ કે તેમ કરવાથી તેને નફા ખાટવાનો છે તેવા.

પ્રકરણ બીજું.

ઉત્તમ નીતિ.

ન તિ વિષેના ચાલતા વિચારો બારે નહિ કહેવાય. કેટલાક એમ માને છે કે નીતિની ખડુ દરકાર નથી. કેટલાક વળી એમ માને છે કે ધર્મને તથા નીતિને સંબંધ નથી. પણ દુનિયામાં ધર્મો તપાસતાં દેખાઈ આવે છે કે નીતિ વિના ધર્મ નભી શકે નહિ. ખરી નીતિમાં ધર્મનો સમાવેશ થાયે બાગે થઈ જાય છે. જેઓ પોતાના સ્વાર્થને અર્થે નહિ પણ નીતિને ખાતર નીતિના નિયમો જાળવે છે તેઓને ધાર્મિક ગણી શકાય. રશિયામાં એવા માણસો છે કે જે દેશના બધા ખાતર પોતાની છાંદગી અર્પણ કરે છે. આવા માણસો નીતિવાળા સમજવા, જેરેમી બેન્થમ જેણે ઇંગ્લેન્ડને સારું ધણું સુખદાન નિયમો શોધી કાઢ્યા, જેણે ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં કેળવણી ફેલાવવાનો મેટો પ્રયાસ કર્યો, અને જેણે કેહીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં જમરદસ્ત ભાગ લીધો તે પુરુષ નીતિવાન ગણી શકાય.

વળી ખરી નીતિનો એ નિયમ છે કે આપણે જાણના હોઈએ તે માર્ગ લેવો એટલું જાણ નથી, પણ જે માર્ગ ખરો છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ તે માર્ગથી આપણે વાકેફ હોઈએ અથવા નહિ, તો પણ આપણે તે લેવો જોઈએ. એટલે કે જ્યારે આપણે જાણતા હોઈએ, કે અમૂક માર્ગ ખરો છે, ત્યારે આપણે નિર્ભય થઈ તેમા અંતર્યાવવાનું છે. એવી નીતિ જાળવાય, તોજ આપણે આગળ વધી શકીએ છીએ. એટલે ન તિ તથા ખરો સુધારો અને ખરી ચઢતી તે હર્ષમેશા એક સાથે જોવામાં આવે છે.

આપણી ઇચ્છાઓ તપાસીશું, તો પણ આજી નેહનું, કે જે વસ્તુ આપણી પાસે હોય છે તે લેતાપણું રહેવું નથી જે ચીજ આપણી પાસે નથી હોતી તેની કિંમત આપણે સદાય વધારે મણીએ છીએ. પણ ઇચ્છા તે એ પ્રકારની છે. એક તો, આપણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની. આવી ઇચ્છા પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ અનીતિ. બીજા પ્રકારની ઇચ્છાઓ એ છે કે આપણે હમ્મેશાં સારા થવા તરફ અને પારકાનું બધું કરવા તરફ વજ્રણ રાખીએ છીએ. આપણે જે સાફ કરીએ તેથી કદિ છત્રકાઈ જવાનું નથી. તેની કિંમત આપણે કરવાની નથી પણ વધારે સારા થવાની અને વધારે સાફ કરવાની ઇચ્છાઓ નિરંતર ક્યાં કરતી આવી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને કરેલું વર્તન તેનું નામ ખરી નીતિ.

આપણી પાસે ધરમાર ન હોય તેમાં કાંઈ શરમાવા પાણું રહેવું નથી. પણ ધરમાર હોય તેના ગેરકપયોગ કરીએ, ધમ્મા મળે તેમાં લુચ્ચ છ કરીએ તો આપણે નીતિનો માર્ગ ચૂકીએ છીએ. જે આપણે કરવું ઘટે છે તે કરવું તેમાં નીતિ રહેતી છે. આમ નીતિની જરૂર છે તે કેટલાક હાંખના વડે આપણે સાચી કરી શકીએ છીએ. જે પ્રજા અથવા કુટુંબમાં અનીતિનાં બીજ જેવાંકે, કુલંપ, અસત્ય વિગેરે જોવામાં આવે છે તે કુટુંબ પડી ભાંગ્યાં છે. વળી ધંધા રોજગારનો દાખલો લઈએ તો આપણે જોઈશું કે એવાં માણસ એક નહિ જોવાનાં આવે કે જે એમ કહેશે કે સત્યતા નહિ જાળવતી. ન્યાય અને બક્ષાઈ એટલી અસુર કંઈ બહારથી નથી થઈ શકતી, પણ તે આપણામાં જ રહેલ છે. મારસે વસ્ત્ર પહેલાં યૂરોપમાં બહુ અન્યાય અને અસત્ય પ્રબળ

હતાં અને તે વખત એવો હતો કે એક પ્રીમર માણસો અંતિમાં રહી શકતા નહતા. આમ મનવાનું કારણ એ હતું કે લોકોમાં નીતિ નહતી. બધા નીતિના નિયમોનું દોહન કરીએ તે એમ જોઈશું કે માણસો બાતનું બહુ કરવાનો પ્રયાસ કરવો એજ ઉચ્ચી નીતિ છે. એ ચાલીથી નીતિ રૂપ પેટ્રીને મોલી જેતાં નીતિના બીજા નિયમો આપણને તેમાં મળી આવશે.

આ નિમંધોની નીચે અમે ગુજરાતી કવિઓ અથવા કવિઓનાં કાવ્યો કે જે નીતિના નિયમોની સાથે સંબંધ રાખનાર છે તે ચુંટણી કરીને આપતા જઈશું, એવી ઉમેદથી કે તેનો લાભ અમારા બધા વાંચનારાઓ લેશે અને અમારા જુવાન વાંચનારાઓ તે કાવ્યે મોટે પણ કરશે. પહેલી શરૂઆત મિ મલગારીના પુસ્તક "આદમ અને તેની દુનિયા" માંથી કરીએ છીએ.

ક્યું મુસ્તાક હોકે તું ફિરતા ગિરાદર ?

અથે દાના, તવાના, હોનાર તમે હાજર.

ચલે ગયે ગડે ફિલસૂફાં પહેલવાનાં;

અરે દોસ્ત દાના, તું હોગા દિવાના. ૧

ન દાનાકી દાનામ હરદમ ટકેગી;

નેદાંબી હરદમ ગુન્ગે જે નેકી.

કિસે ચારી હરદમ ને દેતા જમાના;

અરે દોસ્ત દાના, તું હોગા દિવાના. ૨

કેવત પીલતનકા તું લોકે ફિરમા;

જમાના અચાનક શિકસ્ત આકે દેગા;

નીતિધર્મ-ધર્મનીતિ.

એકલ નકલ એકલ ખસ મનાના,
અરે દોસ્ત દાના, તું હોઆ દિવાના. ૩

શુભરે અવલ ખચગીરી યાદચાહી;
હોનારત દરદ દેવે જમકી ગવાહી.
એ તાકાત, કિસ રાક ઉઠાના સોલાના
અરે દોસ્ત દાના, તું હોઆ દિવાના. ૪

ન દુનિયામેં તેરા હુવા, કો ન હોઆ;
ન તું તેમેં હોવે હસેઆ વા રોઆ;
સિવા પાકંદાદાર સગ કોપ્ર એઆના;
અરે દોસ્ત દાના, તું હોઆ દિવાના. ૫

મલખારી.

મકરણુ ત્રીબુ

નીતિવાણું કામ તે શું ?

અમુક કામ નીતિવાણું છે, એમ કહી શકાય ! આ સુચાલ કરવામાં નીતિવાળા અને અનીતિવાળા કામનો મુકાબલો કરવાનો હેતુ નથી. પણ કાર્યો કે જેની સામે કંઈ કહેવામાં આવતું નથી, અને જે કેટલાક નીતિવાન ગણે છે તે વિષે વિચાર કરવાં જરૂર છે. આપણે ધણાં કામોમાં ખસપ નીતિનો સમાવેશ થતો નથી. ધણે ખરે બાળે આપણે સાધારણ રીત રિવાજ મુજબ જીંદગી જીએ, આ રીતે પ્રમાણે ચાલવું એ જરૂર વેળા જરૂર છે તેવા નિયમો

જાળવીએ નહિ તો આધાધુધી ચાલે અને દુનિયાનો કારભાર ખંડ થાય. પણ એમ કિંદુજન ચલતું રહે નીતિનું નામ આપવું એ સુનાસન નહિ ગણાય.

નીતિવાળું કામ તે આપણું પોતાનું એટલે આપણી ઇચ્છાએ થયેલું હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી સંચાના ભાગની માફક કામ કરીએ ત્યાં સુધી આપણા કામમાં નીતિ આવતી નથી. સંચાના ભાગ તરીકે આપણે કામ કરવું ઘટે અને કરીએ તે વિચાર નીતિવાન છે. કેમકે તેમાં વિવેક હોઈ આપણે વાપરીએ છીએ. આ સંચાઈ કામ અને તે કામ કરવાનો વિચાર દરવાપણું એ બેમાં ભેદ છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જોવો છે. રાજ કોઈનો અપરાધ માફ કરે તે કામ નીતિવાળું હોઈ શકે. પણ માશીની ચિટ્ટી લઈ જનાર પટાવાળો રાજાએ કરેલી નીતિમાં સંચાઈ ભાગ છે. પણ પટાવાળો ચિટ્ટી લઈ જવી એ પોતાની ફરજ છે એમ જાણીને ચિટ્ટી લઈ જાય, તે કામ નીતિવાળું હોઈ શકે છે જે માણસ પોતાની હિંદુ અને મગજ વાપરતો નથી અને પૂરમાં જેમ લાકડું તણાયાં કરે તેમ તણાયો જાય તે માણસ નીતિ કેમ સમજે? કેટલીક વખત ફિદની વિરુદ્ધ થઈ પરમાર્થ કરવાના ઇરાદાથી માણસ કર્મ કરે છે. તેવો મહાવીર વેન્ડલ ફિલિપ્સ હતો. તેણે લોકોની પાસે બાપણુ કરતાં એક વેળા કહ્યું “જ્યાં સુધી તમે તમારા પોતાના વિચાર કરતાં અને જણાવતાં નહિ શીખો ત્યાં સુધી મારે વિષે તમે શું ધારો છો તેની મને ચિંતા નથી.” આમ આપણને બધાને આપણું અંતર શું કહે છે તેનીજ ફરકાર રહે ત્યારેજ આપણે નીતિને પગથિયે પહોંચ્યા ગણાઈએ. આ સ્થિતિ સર્વના અંતર્યામી કૃશ્નર આપણા બધાં કાર્યનો સાક્ષી

છે, એમ આપણે માનીએ નહિ અને અનુભવીએ નહિ, ત્યાં સુધી આપણને મળનારી નથી.

આ પ્રમાણે કરેલું કામ પોતે સારું છે, એટલું જ સ નથી; પણ તે કામ આપણે સારું કરવાના ધરાણથી કરેલું હોવું જોઈએ. એટલે કે અમૂક કામમાં નીતિ છે કે નહિ તેનો આધાર કરનારના ધરાદા ઉપર છે. જે માણસે તેજ કામ કયું હોય છતાં એકે કરેલું નીતિવાન ગણાય અને બીજાએ કરેલું નીતિરહિત હોય શકે. જેમકે એક માણસ બહુ દયા લાવી ગરીબોને ખોરાક આપે છે. બીજો માન મેળવવાના ધરાદાથી કે-તેવા-સ્વાર્થી વિચારથી તેજ કામ કરે છે. બંને કામ એકજ છે છતાં પહેલાએ કરેલું નીતિવાન ગણાય અને બીજાએ કરેલ નીતિરહિત છે. આ કેસાણે વાંચનારે નીતિરહિત અને નીતિવાન એ બે શબ્દો વચ્ચે ભેદ છે તે માદ રાખવાનું છે. એવું પણ બને છે કે નીતિવાળા કામની અસર સારી થયેલી હમોશાં જોઈ શકાતી નથી. આપણે નીતિ વિષે વિચાર કરતાં એટલુંજ જોવાનું છે કે કરેલું કામ તે શુભ છે અને તે શુદ્ધ ધરાદાથી થયું છે. તેના પરિણામ ઉપર આપણે અંકુશ નથી. ફળદાતા તે એકજ ધર્મર છે. શહેનશાહ એલેકઝાંડરને ઇતિહાસકર્તાઓએ મહાન ગણ્યો છે. તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ગ્રીક કેળવણી દુનર રિવાજો વગેરે તેણે દાખલ કર્યાં અને તેનું રાજ આપણે સ્વાદથી ચાખીએ છીએ. પણ એ બધું કરવાનો હેતુ મોટાં મેળવવાનો હતો એટલે તેના કામમાં નીતિ હતી એમ કાણ કહી શકશે? તે બલે-મોલે કહેવાયો, પણ નીતિવાન નહિ કહી શકામ.

ઉપરના વિચારોથી નિષ્પન્ન થાક છે. કે નીતિવાળું દરેક કામ

શુભ મરાઠાથી થવું જોઈએ, એટલુંજ ખસ નથી, પણ તે વગર
 દયાથી થવું જોઈએ. હું મારી આંખોએ મોડો પહેલું તો મારી
 નોકરી જોઈ જોઈ, એ ધાસ્તીથી પહેલો ઉઠું તેમાં કશીએ નીતિ
 રહેલી નથી. તેમજ મારી પાસે દાક્ષત નહિ હોવાથી ગરિમાધમાં
 અને સાદાધમાં રહું તેમાં નીતિ નથી આવતી. પણ હું ધનવાન છતાં
 વિચારું કે મારી આસપાસ દરિદ્રતા અને દુઃખ જોઈ, છું, એને
 સમયે મારાથી એક આરામ કેમ ભોગવી સકાય? મારે ગરિમાધ તથા
 સાદાધમાં રહેવુંજ જોઈએ. આમ થયેલી સાદાધ તે નીતિવાન ગણાય
 તેમજ નોકરો ભાગી જવાની ધાસ્તીથી તેઓની તરફ દિલસોજી
 બતાવવી અથવા તેઓને સારો કે વધારે પગાર આપવો તેમાં નીતિ
 નથી રહેલી. પણ તેનું નામ સ્વાર્થબુદ્ધિ છે હું તેઓનું બધું ધન્ય.
 અને મારી આપાદીમાં તેઓનો ભાગ છે એમ સમજી તેઓને રાખું
 તેમાં નીતિ હોઈ શકે. એટલે કે નીતિથી થયેલું કામ વગર જોરાવરીનું
 અને વગર ભયવાળું હોવું જોઈએ. ઇંગ્લેંડના રાજા બીજા રિચર્ડ
 જ્યારે તેની પાસે ઓંખો લાલ કરી ખેડૂનો જોરાવરીએ-કેટલાક હાથ
 માંગવા આવ્યા ત્યારે પોતાના હાથે હક-પત્રો લખી આપ્યા. જ્યારે
 ખેડૂનોનો ભય દૂર થયો ત્યારે તે પત્રો જોરજુલમથી પાછા ખેંચી
 લીધાં, આ કામમાં કોઈ એમ કહે કે રિચર્ડ કરેલું પહેલું કામ તે
 નીતિવાળું હતું અને બીજું અનીતિવાળું હતું, તો તે ભૂલ છે.
 રિચર્ડનું પહેલું કામ માત્ર ભયથીજ થયેલું એટલે તેમાં નીતિના
 જરાયે અંશ ન હોતો.

જેમ નીતિવાળા કામમાં ભય કે જોરાવરી ન હોવાં જોઈએ,
 તેમ તેમાં સ્વાર્થ પણ ન હોવો જોઈએ. આમ કહેવાનો હેતુ

એવો નથી કે જે કામોમાં સ્પર્ધા રહેશે છે તે નકામાં છે, પણ તેમાં કામને નીતિવાન છે એવી ઉપમા આપવી તે નીતિને યોગ્ય પહેંચાડવા જેવું છે. પ્રમાણિકપણું તે સારી “પોલિસિ” છે એમ સમજીને થયેલું પ્રમાણિકપણું લાંબો વખત નબી શકતું નથી. શેક્સપિયર કહે છે કે “જે પ્રીતિ લાભ મળવાની નજરે થયેલી છે તે પ્રીતિ નથી.”

જેમ આ દુનિયામાં લાભ મળવાના હેતુથી કરેલું કામ નીતિવાળું નહિ ગણાય તેમ પરદુનિયામાં લાભ મળશે એવી આશાએ થયેલું કામ પણ નીતિરહિત છે. સારું કરવું તે સારાનેજ ખાતર એમ સમજીને થયેલ કામ નીતિમાન ગણાય. મહાન ઝંવિયર થઇ ગયો તેણે એવી ઇલાકત કરેલી કે તેને સદાય સ્વચ્છ મન રહે. તેને મન ઈશ્વરભક્તિ તે મરણ પછી બારે દશા ભોગવવાને ખાતર નહિ હતી પણ તેવી ભક્તિ તે માણસનું કર્તવ્ય છે તેથી તે કરતો. મહાન ભક્તાણી યેહીસા પોતાના જમણા હાથમાં મસાલ રાખવાને અને ડાબા હાથમાં પાણીનો ટોપ રાખવા પ્રારંભી, તે એમ જણાવવા કે મસાલ વડે સ્વર્ગનું સુખ પોતે આણી નાંખે અને પાણી વડે દોષજનનો તોપ ઓલવી નાંખે. જેથી માણસજાત દોષજનના ભય વિના ખુદની ઇલાકત કરે. એમ નીતિ સાચવવી તે મરણ્યાનું કામ છે. મિત્રોની સારી સત્ય જાળવવું અને દુસ્મનોને દાગ દેવો તે જાણકારપણું છે. ડરી ડરીને સારું કરનારા નીતિ રહિતજ ગણાય. હેનરી ક્લેમક દયાળુ અને માયાળુ ગણાતો. તેણે પોતાની નીતિનો ભોગ પોતાના ભોજને આપ્યો. ડેનિયલ વેસ્ટર એ નરખહાદુર હતા. તેના વિચારો અંબીર હતા પણ પૈસાને સાર એક વેળા તે નમાશે—

થઈ બેઠો હતો. એક નીચ કામથી પોતાનાં બીજાં સારાં કામ ધોઈ નાંખ્યાં. આ ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે માણસની નીતિની પરીક્ષા કરવી તે કઠણ છે કેમકે તેનું મન આપણે પારખી શકતા નથી. તેમજ નીતિવાળું કામ શું એ સવાલ આ પ્રકરણની સર-આતમાં કર્યો તેનો જવાબ પણ આપણને મળી ચૂક્યો છે. તે નીતિ કેવા માણસો જાળવી શકશે એ આપણે અનાયાસે જોઈ લીધું.

(ઉપરના વિષયોને લંગતું કાવ્ય.)

હરિતો મારગ છે શ્વગતો કાયરનું નહિ કામ જોને;
 પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.
 સુત વિત દારા શિશ્ય સમર્પે, તે પામે રમ પીવા જોને;
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહિ પડ્યા મરજવા જોને.
 મરણ આગમે તે ભરે, મુઠ્ઠી, દિલની છંધવામે જોને;
 તીરે ઉભો જુએ તમાશો, તે કાડી નવ પામે જોને.
 પ્રેમ પંથ પાવકની જ્યાણા, બાળી પાછા ભામે જોને;
 માંહિ પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.
 માથા સાટે મોંધી વસ્તુ, સાંપડી નહિ સહેલ જોને;
 મહાપદ પામ્યા તે નર જીવ્યા, મૂકી મનનો મેલ જોને.

કાવ્યદોહન.

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉત્તમ કાયદો શા છે ?

કામો દ્વારાં કે નફારાં છે એ વિષે આપણે હમ્મેશાં અભિપ્રાય આપીએ છીએ. કેટલાંક કામોથી આપણે સંતોષ પામીએ છીએ. અને કેટલાંક આપણને નારાજ કરે છે. અમૂક કામ સારું છે કે ખરાબ તેનો આધાર તે કામ આપણને લાભકારી છે કે નુકસાનકર્તા છે તેની ઉપર નથી પણ તેની તુલના કરવામાં આપણે જુદું જ ધોરણ રાખીએ છીએ. આપણા મનમાં કેટલાંક વિચારો રમી રહેલા હોય છે, કે જેને આધારે બીજા માણસોના કામની પરીક્ષા આપણે કરીએ છીએ. એક માણસે બીજા માણસને કંઈ નુકસાન કર્યું હોય તો તેની અસર આપણી ઉપર થાય અથવા ન થાય તો પણ આપણે તેને નફારું ગણીએ છીએ. કેટલીક વખત નુકસાન કરનાર માણસની તરફ આપણી લાગણી હોય છે તે છતાં તેનું કામ નફારું છે એમ કહેતાં આપણે જરાયે આચકો ખ.તા નથી. એમ પણ બને છે કે આપણો અભિપ્રાય કેટલીક વેળા ખોટા પડે છે. માણસોના હેતુ આપણે હમ્મેશાં જોઈ શકતા નથી અને તેથી ખોટી પરીક્ષા કરીએ છીએ, છતાં હેતુ ॥ પ્રમાણમાં કામની પરીક્ષા કરવામાં હરકત નથી આવતી કેટલાંક નફારાં કામોથી આપણે લાભ મેળવીએ છીએ છતાં તે નફારાં છે એમ આપણે મનમાં તો સમજીએ છીએ.

એટલે એમ જિદ્દ થયું, કે ખરા ખોટાનો આધાર માણસના સ્વાર્થ ઉપર નથી, વળી તેનો આધાર માણસની કમજાઓ ઉપર

પણ નથી. નીતિ અને લાગણી-વચ્ચે હમ્મેશાં સંબંધ જોવામાં નથી આવતો. બધાની ઉપર લાગણીને લીધે આપણે તેને અમુક વસ્તુ આપવા માંગીએ છીએ, પણ તે વસ્તુને હાનિકારક હોય તો તે આપવામાં અનીતિ છે એમ સમજીએ છીએ. લાગણી ખતાવતી એ બેશક સરસ છે. પણ નીતિવિચાર વડે તેની હદ નાખી હોય તો તે ઝેરશ્પ થઈ પડે છે.

આપણે એમ પણ જોઈએ છીએ કે નીતિના નિયમો અચળ છે. મતો ફર્યા કરે છે પણ નીતિ ફરતી નથી. આપણી આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે સુરજ દેખીએ છીએ; ઝાંઘ હોય ત્યારે સુરજ નથી દેખાતો. આમાં આપણી નજરમાં ફેરફાર થયો, નહિ કે સુરજના હોવાપણામાં તેમજ નીતિના નિયમો વિષે સમજવું. અત્યંત દશામાં આપણે નીતિ ન સમજી શકીએ, એ બનવા જેવું છે. આપણી જ્ઞાનશક્તિ જ્યારે ઉઘડે ત્યારે સમજતાં મુશ્કેલી પડતી નથી. માણસો બાંહેધ હમ્મેશાં સારા તરફ જ નજર રાખે છે તેથી કશી વેળા સ્વાર્થની નજરે જોઈ અનીતિને નીતિ કહે છે. એવો વખત તો હજી હવે આવવાનો છે કે જ્યારે માણસો સ્વાર્થના વિચાર, છોડી નીનિષિચાર તરફ જ સફળ આપશે. નીતિની કેળવણી એજ હજી તદ્દન બાળપણની સ્થિતિમાં છે. જેમ બાળક અને ડાર્વિન પહેલાં શાસ્ત્રની સ્થિતિ હતી, તેવી આજ નીતિની છે. માણસો ખરું શું છે તે જોવાને ઇન્તેજાર હતા. તેઓ નીતિ વિષય સમજવાને બદલે પૃથ્વી વિગેરેના નિયમો શોધવામાં રોકાયા હતા. એવો કયો વિદ્વાન આપણા જોવામાં આવ્યો છે કે જેણે ખંતથી દુઃખ વેડી પોતાના આગલા વહેમોને એક કોરે મૂકી ખરી નીતિ શોધવામાં જીંદગી માળી હોય ? જ્યારે ફરતી

શોધ કરનારા માણસોની માફક નીતિની શોધ કરનામાં માણસો યુગતાનું શહેશે ત્યારે એમ માનીએ છીએ કે નીતિ વિષે વિચારો એકઠા કરી શકાશે. શાસ્ત્રના વિચારો વિષે માણસોમાં મતભેદ હજી આજે છે તેટલે દરજ્જે નીતિના નિયમો વિષે થવા સંભવ નથી. છતાં કેટલીક મુદત સુધી આપણે નીતિના નિયમો વિષે એક મત ન ધરાવીએ એવો સંભવ છે. તેનો અર્થ એમ નહિ થયો કે ખરા ખોટાનો ભેદ સમજાય તેવું નથી.

ત્યારે આપણે જોયું કે માણસોના મન અને ઇચ્છાઓથી અલગ એકું કંઈક નીતિનું ધોરણ છે તેને આપણે કાયદો કહી શકીશું. રાજ્યપ્રકરણી આગતમાં આપણે કાયદા જોઈએ છીએ ત્યારે નીતિનો પણ કાયદો શું કામ ન હોય ? તે કાયદો ભલે માણસલિખિત નથી. માણસલિખિત હોવો પણ ન જોઈએ. અને જો નીતિનો કાયદો છે એમ આપણે કબૂલ કરીએ અથવા માનીએ તો જેમ રાજદારી કાયદાને તાજે આપણે રહેવું પડે છે, તેમ આવા નીતિના કાયદાને તાજે રહેવું તે આપણી ફરજ છે નીતિનો કાયદો તે રાજ્યપ્રકરણી તેમજ ધંધાદારી કાયદાથી અલગ તેમ ઉત્તમ છે. ધંધાદારી કાયદા પ્રમાણે ન ચાલતાં હું ગરીબ રહું તેથી શું, એમ મારાથી કે કોઈથી કહી શકાશે નહિ.

એમ નીતિના નિયમ અને દુનિયાદારી નિયમ વચ્ચે મોટો ભેદ છે, કેમકે નીતિનો વાસ આપણા હૃદયમાં છે. અનીતિ આચરતો માણસ પણ પોતાની અનીતિ કબૂલ કરશે. જોકું તે સાચું કહી નહિ શકે. અને જ્યાં પ્રજા બહુ દુષ્ટ હશે ત્યાં પણ જોકે માણસો નીતિના નિયમ નહિ પાળતા હોય, તોપણ તે પાળવાનો

ડોળ ધરાવશે; એટલે કે નીતિ બળવથી જોઈએ એવું તો તેવા માણસોએ કબૂલ કરવું પડે છે. આવો નીતિનો મહિમા છે. આવી નીતિ તે રીતરિવાજ કે પ્રજામતી દરકાર કરતી નથી. જ્યાં સુધી પ્રજામત અથવા રીતરિવાજ નીતિના નિયમને અનુસરતાં જોવામાં આવે ત્યાં સુધીજ નીતિના પુરૂષને તે બંધનકર્તા છે.

આવો નીતિનો કાયદો ક્યાંથી આવ્યો? એ કંઈ રાજ્યો ધડતા નથી, કેમકે જુદાજુદા રાજ્યોમાં જુદા જુદા ધારાઓ જોવામાં આવે છે. સોક્રેટીસના વખતમાં જ નીતિ તે સાચવતો હતો તેની વિરુદ્ધ થયું માણસો હતા છતાં જ નીતિ તેની હતી તે સદાય રહેલી છે અને સદાય રહેશે એમ જાન માત્ર કબૂલ કરે છે. અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ ક્રાઉનિંગ કહી ગયો છે કે કદાચ કોઈ સેતાન દુનિયામાં દોષ અને ભૂલની આજુ ફેરવે તો પણ ન્યાય બલાઈ અને સત્ય તે તો હથેરીજ રહેવાનાં. એ કુપરથી એમ કહી શકાય, કે નીતિના કાયદો એ સર્વોપરી છે અને હથેરી છે.

આવા કાયદાનો બંધ કોઈ પ્રજા અથવા માણસ છેવટ સુધી કરી શકતા નથી. કહ્યું છે કે જેમ ભયંદર વટેળીઆ પવન પણ છેડે હડી જાય છે તેમ અનીતિગાન માણસો પણ નાશ પામે છે. ઐતિરિયા અને એપિસ્તોનમાં જ્યારે અનીતિનો મુઠો બરાયો કે તેવોજ તે ફૂટ્યો. રોમે જ્યારે અનીતિ પકડી ત્યારે તેના મહાન પુરૂષો તેના બચાવ નહિ કરી શક્યા ગ્રીસની પ્રજા હુશિયાર હતી છતાં તે હુશિયારી અનીતિને ટકાવી શકી નહિ. 'ફ્રાન્સમાં બંડ થયું' તે પણ અનીતિની સામે. તેમજ અમેરિકામાં ભણે વેન્ડ્યુ ફિલિપ્સ કહેતા, કે અનીતિ રાજ્યગાદીએ બેસતાં પણ ટકવાની નથી. આવો નીતિનો

અદ્ભુત કાયદો જે માણસ પાળે છે તે ચઢે છે. જે કુદુમ્મ પાળે છે, તે નબી શકે છે, અને જે મંડળીમાં પાળવામાં આવે છે તે મંડળી વિસ્તાર પામે છે. જે પ્રગ્ન એ ઉત્તમ કાયદો પાળે છે તે સુખ સ્વતંત્રતા અને શાંતિ ભોગવે છે.

(ઉપરના વિષયને લંગતું કાવ્ય.)

મન તુંહિ તુંહિ બોલેરે, આ સુખના જેવું તન તારું;
અચાનક ઉડી જશે રે, જેમ દેવતામાં દારૂ.

ઝાકળ જળ પળમાં વળી જશે, જેમ કાગળને પાણી;
કાયાવાડી તારી એમ કરમાશે, થઇ જશે ધૂળધાણી.
પાછળથી પસ્તાશેરે, મિથ્યા કરી મારું મારું.

કાયનો કુંપો કાયા તારી, વણસતાં ન લાગે વાર.
જીવકાયાને સગાઇ કેટલી, મૂઠી ચાલે વનમોઝાર;
ફાકટ કુલ્યાં ફરવુરે, ઓચિંતુ થાશે અંધારું.

જાનું તે તો સર્વે જવાનું,, ઉગરવાનો ઉધારો;
દેવ ગાંધર્વ રાક્ષસને માણસ સડને મરણનો વારો.
આશાનો મહેલ ઉચેરે, નીચું આ કાચું કારમારું;

અંધલ ચિત્તમાં ચેતીને ચાક્રો, બાજો હરિનું નામ.
પરમારથ જે હાથે તે સાથે, કરો રહેવાનો વિશ્રામ;
ધીરો ધરાધરથીરે, કોઇ નથી રહેનારું.....મન

પ્રકરણ ૫ મું.

નીતિમાં ધર્મ સમાય ?

આ પ્રકરણનો વિષય કાંઈક વિચિત્ર ગણાશે. સામાન્ય વિચાર એવો રહે છે કે નીતિ અને ધર્મ બે જુદા વિષય છે; છતાં નીતિને ધર્મ ગણી વિચાર કરવાનો હેતુ આ પ્રકરણનો છે. આથી કેટલાક વાંચનારાઓ અંધકારને ગુંચવાડામાં પડેલા ગણશે. એ આરોપ, જેઓ એમ માનશે કે નીતિમાં ધર્મ સમાય નહિ, અને જેઓ એમ માનશે કે નીતિ હોય તો ધર્મની જરૂર નથી, એવા બંને પક્ષ મૂકશે. છતાં નીતિ અને ધર્મ વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે એવું બતાવવાનો અંધકારનો નિશ્ચય છે. નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ ફલા-જનારી મંડળીઓ ધર્મને નીતિદારા માને છે.

એમ કબૂલ કરવું જોઈએ કે સામાન્ય વિચારમાં નીતિ વિના ધર્મ હોઈ શકે છે. એવા ધણા દુરાચરણી પુરૂષો જોવામાં આવે છે કે જેઓ અગ્રીર ધર્મ કરવા છતાં પોતે ધાર્મિક છે, એવો ફાંડો ચલાવે છે. તેથી ઉદારા, મગ્દૂમ મિ બેડોના જેવા નીતિવાન માણસો જડ્યા છે. કે જેઓ પોતાને નારિતક મનાવવામાં અભિમાન રાખે છે અને ધર્મનું નામ પડતાં નાસે છે આ બંને મતવાળા માણસો જૂલ ખાય છે. અને પહેલા મતવાળા તો જુલેલા છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મને બહાને અનીતિ આચરી બચકર સર્પ પડે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં બતાવીશું કે યુદ્ધિ વડે અને સાચો વડે જોતાં નીતિ અને ધર્મ એક જ છે અને એક જ રહેવાં જોઈએ.

પૂર્વે નીતિ તે માત્ર સંસારી રીતિ હતી, એટલે કે માણસોએ બેળા રહી કેમ ચાલવું જોઈએ એ વિચારીને વર્તન કરતા. એમ કરતાં કરતાં સારી રીતિ હતી તે કાયમ રહી અને નધારી તે નાશ પામી, કેમકે જો નધારી રીતિ નાશ ન પામે, તો તે પ્રમાણે ચાલનારાઓનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે યનતું આપણે આજ પણ જોઈએ છીએ સારા રિવાજો જાણે અજાણે માણસ ચત્રાચ્યા કરે તે નીતિ નહિ તેમ ધર્મ નહિ, છતાં ઘણે ભાગે દુનિયામાં જે કામો નીતિમાં આવે છે તે ઉપર યતાચ્યા તે સારા રિવાજો છે.

વળી ધર્મનો ખ્યાલ પણ ઘણી વેળા માણસના મનમાં માત્ર ઉપરટપકે રહે છે. કેટલીક વખત પોતાની ઉપર આવી પડતાં જોખમો દૂર કરવાને આપણે કાંઈક ધર્મ માનીએ છીએ. આમ બયથી થયેલી પ્રીતથી માણસોએ કરેલા કામો એ જનાં ધર્મ ગણવાં એ ભૂલ છે.

પણ છેવટે એવો વખત આવે છે કે જ્યારે માણસો ધરાદા-પૂર્વક વિચાર કરીને, નુકસાન થાય અથવા નફો, મરે અથવા જીવે, છતાં દલનિશ્ચયથી, યાદોમ કરીને, નીનિને રસ્તે પાછું મોઢું કર્યા વિના ચાલ્યા જાય છે; ત્યારે તેઓને નીતિનો રંગ ચઢ્યો ગણાય.

આવી નીતિ ધર્મ વિના કેમ નબી શકે? જો ખીજ માણસને થોડુંક નુકસાન કરી હું મારો લાભ જાગવી શકું તો મારે તે નુકસાન કેમ ન કરવું? નુકસાન કરીને થતો લાભ એ લાભ નથી પણ નુકસાન છે એવો ધૂંટો. મને કેમ ઉતરે? ગિસ્માર્કે જર્મનીને ઉપરથી દેખિતો લાભ આપવા સાર અભાર કર્મ કર્યાં. એની કેગવણી

ક્યાં જતી રહી ? સામાન્ય વખતે નાતિનાં વચનોનો આગકોની પાસે અકવાઈ કરતો હતો તે વચનો ક્યાં ખોવાઈ ગયાં ? તે યાદ કરીને તેણે કેમ નીતિ સાચવી નાહ ? આ બધા સવાલોનો જવાબ દેખિતી રીતે આપી શકાય છે. એ બધી અડચણો આવી અને નીતિ ન સચવાઈ તેનું કારણ એજ કે એ નીતિમાં ધર્મ સમાયો ન હતો. જ્યાં સુધી નીતિખીજને ધર્મ રૂપી પાણીનું સિંચન નથી મળતું, ત્યાં સુધી અંકુર ફૂટતું નથી. પાણી વગરનું તે ખીજ સકાયલુંજ રહે છે, અને જો લાંબો વખત પછી વિના રહે તો નાશ પાલું પામે છે. એટલે આપણે જોયું, કે ખરી નીતિમાં ખરા ધર્મનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એજ વિચાર ખીજ રીતે ચૂકતાં એમ કહી શકાય કે ધર્મ વિના નીતિ જળવાય નહિ એટલે કે નીતિ ધર્મ રૂપે પાળવી જોઈએ.

આપણે વળી એમ પણ જોઈએ છીએ કે દુનિયાના મોટા ધર્મોમાં નીતિના નિયમો ચર્ચાવેલા છે તે ઘણું ભાગે એકજ છે. ને તે ધર્મના પ્રચારકોએ એમ પણ સંમતગ્યું છે કે ધર્મનું મંડાણ તે નીતિ છે. જો આપણે પાચો ખેદી નાંખીએ તો ધર તેની મેળે પડી ભાંગે છે, તેમ નીતિ રૂપી પાચો તૂટી પડે તો ધર્મ રૂપી ચણુ-તર પણ ઝપાટામેર જમીનદોસ્ત થાય છે.

અંતકાર એમ પણ જણાવે છે કે નીતિ એ ધર્મ છે એમ કહેવામાં આવે નથી. ઈસરર કાઢી ઇમાદત કરતાં એમ કહે છે કે “હે ખુદા ! નીતિ સિવાય બીજા ખુદા મારે ન જોઈએ” વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે મુખેથી ખુદા અથવા ઇશ્વર પોકારીએ અને બગલામાં ખંજર રાખીએ તો શું ખુદા કે ઇશ્વર કશી દાદ આપનાર છે ? એક માણસ ઇશ્વર છે એમ માનતો છતાં ઇશ્વરનાં

અમાં દરમાન તેડે છે અને ધીજી માણસ ઇધરને નાથી ન
ઓળખતાં, પોતાના કામથી તેને બજે છે અને દશરી કાયદાઓમાં
તેના કર્તાને જાણે છે અને જાણીને તેના કાયદા પ.જે છે. આ એ
માણસમાં કયો માણસ આપણે ધર્મવાન અને નીતિવાન ગણવો,
એ સવાલનો જવાબ આપતાં એક ક્ષમ્ભર પાત્ર વિચાર કર્યા વિના
આપણે ચોકસ રીતે કહી શકીએ છીએ કે ધીજી માણસજ ધર્મવાન
અને નીતિવાન ગણાય.

(ઉપરના વિષયને લગતું કાવ્ય.)

હુહા.

પ્રભુ પ્રભુ પૂજન ભવ ગયે, મયી નહિ પ્રભુ પિછાન,
ખોજત સારા જગ શીરો, મિથે ન શ્રી ભગવન.
સદસ્થ નામસે સોચ કી, એકિન મિથો જવાંજ;
જપ તપ કિના જન્મતક, હરિ હરિ ગીને રિસાજ.
સાધુ સંતડો સંગ કિનો, એક પુરાન અઠ્યાસ;
દિશ્વી કષ્ટ દરશન નહિ, પાયો પ્રભુ દાન.
કહોજી, પ્રભુ અમ કયું મિથે ? સોચું જીક આજ;
જન્મ જુદાઇ ચક્ર મયી, કષ્ટ નહિ સુઝત ઇલાજ.
અંતર્યામી તમ કહે, “કયું તું હોવે કૃતાર્થ ?
પ્રભુ અકવત ફેકટ કરે, નિશદિન દુંદત સ્વાર્થ.
મુખ “પ્રભુ” નામ પુકારતા, અંતરમે અંકકાર;
દંબી અંસે દંબસે, દિનાનાથ મિલનાર ?
હમવિદ્યામાં નિપુણ બયો, પ્રથમ કો માયાપ,

સકલ જગતકું ઇમત તું, અંત ઇમ રહ્યો આપ.''

મુનતે શુદ્ધશુદ્ધ ખુલ ગઇ, પ્રકટયો પશ્ચાતાપ;

ઉલટ પુલટ કરીને ગયો, આપહિ ખાયો થાપ.

બહેરામણ મજબારી.

નીતિ વિષે ડાર્વિનના વિચારો.

પ્રસ્તાવના.

આ પ્રકરણનો સાર આપતાં પહેલાં ડાર્વિન કાણ હતો તે જણાવી જવાની જરૂર છે. ડાર્વિન એ ગઇ સદીમાં ધણો મહાન ગૌરો થઈ ગયો. તેણે શાસ્ત્રની ધણી મહાન શોધો કરેલી છે. તેની યાદશક્તિ અને તેની અવલોકનશક્તિ બહુ જબરદસ્ત હતી તેણે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં છે તે બહુ વાંચવા તથા વિચારવા જેવાં છે. માણસની આકૃતિની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ તે ધણા દાખલા દલીલોથી તેણે બતાવ્યું છે કે એક જાતના વાંદરાઓથી થયેલી છે. એટલે કે ધણી જાતના પ્રયોગો કરતાં અને ધણું તપાસતાં એમ તેના જોવામાં આવ્યું છે કે માણસની આકૃતિ અને વાંદરાની આકૃતિ વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. આ વિચાર ખરાબ છે કે નહિ તેની સાથે નીતિના વિષયને કંઈ ઘાટો સંબંધ નથી. પણ ડાર્વિને ઉપરના વિચારો જણાવવાની સાથે નીતિના વિચારો માણસના ઉપર શી અસર કરે છે તે પણ જણાવેલું છે, અને ડાર્વિનના લખાણ ઉપર ધણા વિદ્વાન માણસોની શ્રદ્ધા છે તેથી આપણા ગ્રંથકારે ડાર્વિનના અભિપ્રાયો ઉપર છૂટું પ્રકરણ લખ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

જે સારું છે અને સાચું છે તે આપણી પોતાની ધૃત્યથી જ કરવું તેમાં ખાનદાની રહેલી છે. માણસની ખાનદાનીની ખરી નિશાની એ છે કે તે પવનથી આમ તેમ ભટકતાં વાદળાંની મારફતે ખાવાને બદલે અચળ રહી પોતાને વાજખી લાગે તે કામ કરે છે. અને કરી શકે છે.

તેમ છતાં આપણી વૃત્તિઓ કયે રસ્તે દોરાવાનું તેને વચ્ચે છે તે જાણવું જોઈએ. આપણે દરેક રીતે આપણા મુખ્યત્વાર નથી તે સમજીએ છીએ. આપણી બહારની કેટલીક સ્થિતિ છે તેને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ છે. જેમકે જે મુત્તકમાં હિમાળાના જેવી ઠંડી પડતી હોય ત્યાં આપણી ધૃતિ હોય કે નહિ છતાં શરીર ગરમ રાખવાને સાર આપણે રીતસર કપડાં પહેરવાં પડે છે; એટલે કે આપણે ડહાપણથી વર્તવું પડે છે.

ત્યારે એમ સવાલ ઉઠે છે કે આપણી બહારની ને આત્મસન્નિસ્થિતિ તપાસતાં આપણે નીતિસર વર્તવું પડે છે કે નહિ અથવા તો તેમાં નીતિ અને અનીતિ હોય કે નહિ તેની શિકર નહિ એમ અને છે ?

આ સવાલનો વિચાર કરતાં ડાર્વિનના અભિપ્રાયની તપાસ કરવાની જરૂર પડે છે. ડાર્વિન જોકે નીતિના વિષય ઉપર લખનારેક માણસ નહોતો, તોપણ તેણે બહારની વસ્તુઓની સાથે નીતિને સંબંધ કેવો ઘાટો છે તે બતાવી આપ્યું છે. જે માણસો એક

એમ ધારે છે કે માણસો નીતિ જાળવે કે નહિ તેની દરકાર નથી; અને દુનિયામાં માત્ર શરીરવળ અને માનસિક વળ એજ કામ આવે છે તેઓએ ડાર્વિનનું લખેલું વાંચ્યું. ડાર્વિનના કહેવા પ્રમાણે માણસો અને ખીજાં પ્રાણીઓમાં જીવતા રહેવાની લાલચ રહે છે. તે એમ પણ કહે છે કે જેઓ એવી ઝપાઝપીમાં જીવી શકે છે તેજ જીવ્યા ગણાય અને જેઓ લાયક નથી તેનો જડમૂળથી નાશ થાય છે, પણ આ ઝપાઝપી શરીરવળથી નભી શકતી નથી.

માણસ અને રીંછ અથવા બેંસની સરખામણી કરીશું, તો આપણને મલુમ પડે છે કે શરીર વળમાં રીંછ અથવા બેંસ માણસથી ચઢી જાય છે અને જો તેમાંનાં એકની સાથે માણસ કુરતી કરે તો હારી જાય. તેમ છતાં પોતાની યુદ્ધિ વડે માણસ વધારે વળીઓ છે. એમજ મુકાબલો માણસજાતમાં જુદી જુદી કેમ વચ્ચે આપણે કરી શકીએ છીએ લડાઈને વખતે જેની પાસે ધણા વળીઆ અથવા તે સંખ્યામાં ધ માણસો હોય છે તેજ જીતે છે એમ નથી પણ જેની પાસે કળ કૌશલ્ય અને સરસ સરદારો હોય છે તે યોદ્ધા અથવા નયળા હોય છતાં જીતે છે. આ દાખલા આપણે યુદ્ધિવળના જોયા.

ડાર્વિન એમ જતાવે છે કે યુદ્ધિવળ અને શરીરવળના કરતાં પણ નીતિવળ તે ચઢિયાતું છે અને લાયક માણસ. નાલાયક કરતાં વધારે નભી શકે છે તે આપણે ધણે પ્રકારે જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાક માણસો એમ માને છે કે ડાર્વિને તો એવુંજ શીખવ્યું છે કે શરા એજ પૂરા એટલે કે માત્ર શરીરવળવાળાજ છેવટે વરી આવે છે, અને એમ ઉપરથીજ વિચાર કરનારા લેખાણ માણસો

માની એસે જે, કે નીતિ એ તો દંધ કામની નથી. પણ આ વિચાર ડાર્વિનનો બિલ્કુલ નથી. અસલના ઇતિહાસિક પૂરાણ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું છે કે જે કામો અનીતિવાન હતી તેનો આજે તદ્દન નાશ થઈ ગયો છે. સોડમ અને ગમોરના માણસો ખડુ અનીતિવાળા હોવાથી તે દેશો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. આજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે પ્રજા અનીતિવાન છે તેનો નાશ થતો ચાલ્યો છે.

હવે આપણે કેટલાક સાદા દાખલા લઈને જોઈએ કે સાધારણ નીતિ તે પણ માણસ જાતને નિભાવી રાખવામાં કેટલી જરૂરની છે. શાંત સ્વભાવ તે નીતિનો એક ભાગ છે, ને ઉપરથી જોતાં આપણને એમ લાગી આવશે કે મિનજી માણસ આગળ વધી શકે છે પણ સહેજ વિચાર કરતાં જોઈશું કે માણસની મિનજી રૂપી તરવાર છેવટે પોતાનાજ ગળા ઉપર પડે છે. માણસે વ્યસન ન કરવું એ નીતિનો બીજો વિષય છે. આંકડાઓ તપાસતાં વિજ્ઞાનમાં એમ જોવામાં આવ્યું છે કે ત્રીસ વરસની ઉંમરના દારૂડીયા માણસો બીજા તરફ કે ચૌદ વરસ કરતાં વધારે જીવતા નથી. પણ નિર્જનની માણસ સિત્તેર વરસ સુધી જીવે છે. વ્યભિચાર નહિ કરવો એ નીતિનો ત્રીજો વિષય છે. ડાર્વિને બતાવ્યું છે કે વ્યભિચારી માણસો ખડુ અપાયજેર નાશ પામે છે. તેઓને છોકરાં હોતાં નથી અને હોય તો નખળાં જોવામાં આવે છે, વ્યભિચારી માણસોનાં મન હીણ થઈ જાય છે અને જેમ જેમ દિવસ જાય તેમ તેઓનો દેખાવ ગાંડાના જેવો લાગે છે.

આપણે કામોની નીતિ વિચારીશું તો પણ એજ સ્થિતિ માણસ પડશે. આંદામાન ટાપુના માણસો પોતાની ઓરતોને બેનાં

બાળકો હાલતાં ચાલતાં થાય કે તુરત તજી દેશે. એટલે તેઓ પરમાર્થ યુદ્ધિ બતાવવાને બદલે અત્યંત સ્વાર્થયુદ્ધિ બતાવે છે પરિણામ એ આવ્યું છે કે તે પ્રજાનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જાય છે. ડાર્વિન બતાવે છે કે જનવંશમાં પણ કેટલેક દરજ્જે પરમાર્થ-યુદ્ધિ જોવામાં આવી છે. ખીકડા પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવા જોરાવર થઈ જાય છે તે બતાવે છે કે જો પ્રાણી માત્રમાં પરમાર્થ યુદ્ધિ થોડી ધણી પણ ન હતી તો દુનિયામાં ખડ અને ઝેરી વનસ્પતિ શિવાય બાકીનું જીવ હોત. માણસ અને ખીજાં પ્રાણીમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે માણસ સૌથી વધારે પરમાર્થી છે, ખીજાંને સાર એટલે પોતાની નીતિના જોરના પ્રમાણમાં પોતાનાં બચ્ચાંને સાર, પોતાના દેશને સાર તે પોતાનો જન કુરબાન કરતો આવ્યો છે.

એટલે ડાર્વિન ખુબી રીતે બતાવે છે કે નીતિબળ તે સર્વોપરી છે. ગ્રીસની પ્રજા હાલની યુરોપની પ્રજા કરતાં વધારે યુદ્ધિશીલ હતી, છતાં તે પ્રજાએ જ્યારે નીતિનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેની યુદ્ધિ તેની દુસ્મન થઈ પડી; અને આજે એ પ્રજા જોવામાં પણ નથી આવતી. પ્રજાઓ નથી પૈસે નભતી, નથી લશ્કરે નભતી, પણ માત્ર નીતિના પાયા ઉપર ટકી શકે છે એ વિચાર સદાય મનમાં રાખી પરમાર્થ રૂપી પરમ નીતિ આચરવી એ માણસ માત્રનું કામ છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

કેટલીક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે સવળી નીતિમાં સાર્વજનિક કલ્યાણ સમાયેલું છે. આ વાત ખરાબર છે. જેમકે જે ન્યાયાધિશમાં ન્યાયશુદ્ધિ હોય તો તેથી જે લોકોને ઇન્સાફી અદાલતમાં જવું પડે છે તેઓને સુખ મળે છે. તેમજ પ્રીતિ, માયા, ઉદારતા વગેરે ગુણો ખીજના પ્રસંગમાંજ બતાવી શકાય છે. વફાદારીનું જેર પણ એક ખીજના સંબંધમાં આવીનેજ આપણે જણાવી શકીએ છીએ. સ્વદેશાભિમાની વિષે તે કહેવુંજ શું હોય ? ખરું જોતાં એમ માલમ પડશે કે નીતિનો એકે વિષય નથી કે જેનું પરિણામ નીતિ સાચવનારનેજ મળે. કેટલીક વેળા એમ કહેવામાં આવે છે કે સત્યતા વગેરે ગુણોનો સામેના માણસની સાથે સંબંધ નથી. પણ આપણે જુદું બોલી કોઇને છેતરીએ તેથી સામેના માણસને નુકસાન થશે એવું આપણે કયુક્ત કરવું પડે છે તો સાચું બોલવાથી સામેના માણસને નુકસાન થતું અટક્યું એટલું આપણે કયુક્ત કરવુંજ જોઇએ.

તેમજ જ્યારે કોઇ માણસ અમૂક કાયદા અથવા રિવાજ નાપસંદ કરી તેની બહાર રહે છે, ત્યારે પણ તેના કાર્યની અસર જનમંડળ ઉપર થાય છે. એવો માણસ વિચાર દુનિયામાં રહે છે. તે વિચારોને લગતી દુનિયા હજી પેદા નથી થઇ. તેની તે દરકાર કરતો નથી. એવા માણસને સાફ ચાલતું ધોરણ સાફ નથી એવો વિચાર તેવા ધોરણનો અનાદર કરવા બસ છે. તે માણસ હમ્મેશાં પોતાનાક વિચાર પ્રમાણે ખીજઓનું વર્તન કરાવવા મચ્યો રહેશે. આમજ યેમઅમરોએ દુનિયાનાં ચક્રોની ગતિ ફેરવી છે.

જ્યાં સુધી માણસ સ્વર્ગી છે, એટલે પીઝના સુખની પરવા નથી કરતો ત્યાં સુધી તે જનાવરના જેવો અથવા તેથી ઉતરતો છે. માણસ જનાવરથી અદે છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, એ દારેજ કે જ્યારે આપણે તેને પોતાના કુટુંબના બચાવ કરે તે જોઈએ છીએ. તે હજી વધારે માણસજાતમાં ત્યારે આવે છે કે જ્યારે પોતાના દેશને અથવા તો પોતાની કામને પોતાના કુટુંબમાં ગણે છે. જ્યારે આદમ જાતને તેવી રીતે ગણે ત્યારે તેથી પણ ઉંચી પાયરીએ ચડે છે. એટલે કે જેટલે દરજ્જે માણસ માણસજાતની સેવામાં પહોંત રહે છે, તેટલે દરજ્જે તે હેવાન છે અથવા તો અપૂર્ણ છે. મારી ઝોરતને સાડ, મારી કેમને સાડ, મને દરદ શાય; પણ તેની બહારનમાણસને સાડ કંઈ લાગણી ન થાય તો દેખિતુ છે કે મને માણસ જાતનાં દુઃખની કદર નથી. પણ ઝોરત બચ્ચાં, કે કામ જેને મારાં માન્યાં છે તેને રાડ બેદુરુદ્ધિએ કે સ્વાર્થ બુદ્ધિએ કંઈક લાગણી થાય છે.

એટલે જ્યાં સુધી આપણાં મનમાં દરેક માનવીને વિષે દયા ન વળે ત્યાં સુધી આપણે નીતિ ધર્મ નથી પાળ્યો ને નથી જાણ્યો હવે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉંચી નીતિ તે સાર્વજનિક હોવી જોઈએ. આપણા સંબંધમાં દરેક માણસ આપણી ઉપર આવો હક ધરાવે છે, એટલે કે આપણે સદા તેની સેવા કરવી એવી આપણી દરજ્જ છે આપણો હક કોઈની ઉપર નથી એમ વિચારી આપણે વર્તવું જોઈએ. કોઈ એમ કહેશે કે તેવું કરનાર માણસ આ દુનિયા ના ઝપાટામાં આવી કચરાઈ મરશે તો તે વાત માત્ર અમાનપણે

કરશે. કેમકે એવી એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનાર માણસને હમ્મેશાં ખુદાએ બચાવી લીધો છે એવો જગતપ્રસિદ્ધ અનુભવ છે.

આથી નીતિના ધોરણ પ્રમાણે માણસ માત્ર સરખા છે. તેનો અર્થ કોઈ એમ ન કરશો કે દરેક માણસ એક સરખો હોઈ બોમ્બે છે; અથવા એકજ જાતનું કામ કરે છે પણ તેનો અર્થ એ થાય છે કે જો હું મોટો હોઈ બોમ્બતો હોઉં, તો તે હોદ્દાની જવાબદારી ઉઠાવવાની મારામાં શક્તિ છે. તેથી મારે છટકી જવાનું નથી, અને એમ નથી માનવાનું કે બીજા માણસો ઓછી જવાબદારી ઉઠાવનારા મારાથી હલકા છે. એક સરખાપણું તે આપણા મનની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી આપણા મનની એ સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે પછાત છીએ.

આ નિયમ પ્રમાણે એક પ્રજા પોતાના સ્વાર્થને સાર જીજ પ્રજાની ઉપર રાજ્ય બોમ્બી શકતી નથી. અમેરિકાના અસહ વતનીઓને હલકા પાડી અમેરિકાના લોકો રાજ્ય ચલાવે છે એ નીતિવિરૂદ્ધ વાત છે. જાંચી પ્રજા નીચી પ્રજાના પ્રસંગમાં આવે તો તેવી પ્રજાને પોતાના જેવી કરવાની નેની ફરજ છે. એજ નિયમ પ્રમાણે રાજા તે પ્રજાનો ઉત્તરી નથી પણ મોકર છે. અમલદારો તે અમલ ભેગવવાને નથી પણ પ્રજાને સુખી કરવા સાર છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં જો લોકો સ્વર્થી હોય તો તે રાજ્ય નકામું સમજવું.

વળી એક રાજ્યમાં વસનારા અથવા એક કામના માણસોમાં આપણા નિયમ પ્રમાણે બીજા માણસોએ દુર્ગંજનું રક્ષણ કરવાનું છે, નહિ કે તે લોકોને કચરવા. આરા કારમારની અન્દર બુખમરો

હોઈ શકતો નથી તેમ અત્યંત તવંગરપણું પણ હોઈ શકતું નથી. કેમકે આપણે આપણા પાડોશીનું દુઃખ જોયા કરીને સુખી રહીએ તેમ બનવાકાળ નથી. પરમ નીતિનું ધૈર્ય સાચવનાર માણસથી પૈસો એકઠો કરવાનું બનવાનું નથી. આવી નીતિ જમતમાં થોડી જોવામાં આવે છે, એમ સમજી નીતિવાનને ગભરાવાનું નથી. કેમકે તે પોતાની નીતિનો ધણી છે. તેના પરિણામનો નથી. નીતિ નહિ આચરે તો દોષવાન બન્યાશો. પણ તેનું પરિણામ જનમંડળ ઉપર નહિ થાય તો તેનો દોષ કોઈ કાઢનાર નથી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સમર્પણ.

“ હું જવાબદાર છું ” “ આ મારી દરજ છે. ” આવો જવાબ માણસને હલાની નાંખે છે અને અજાણથી પમાડે છે. આપણને જેથી અવાજના પડધા કાનમાં હરમેશાં પડ્યા કરે છે. “ હે માનવી, આ કામ તારું છે તારે પોતાને હાર અથવા છત મેળવવાની છે. તારા જોવો તુંજ છે. કેમકે કુદરતે બે સરખી વસ્તુ ક્યાંયે બનાવી નથી. તારે બળવવાની દરજ છે તે તું નહિ બળવે તો આ જમતના સરવૈયામાં ખોટ આગ્યાજ કરશે. ”

આવી દરજ મારે બળવવાની શી છે ? કોઈ કહેશે કે—

આદમકો ખુદા મત કહે, આદમ ખુદા નહિ;
લેહન ખુદા નરસે, આદમ જુદા નહિ.

અને કહેશે કે ઉપરની બેત પ્રમાણે હું ખુલ્લું નર હું એમ માની બેસી રહેવું. બીજો માણસ કહેશે કે મારે મારી આસપાસના માણસો તરફ લાગણી બતાવી બાંધ્યારો રાખવો. ત્રીજો કહેશે કે મામાપત્ની સેવ્યા કરવી, ખામડી છોકરાં સંભાળવાં, બાંધ બેન મિત્રો તરફ ખરાખર વર્તવું. પશુ આ બધા મુલ્યોમાં મારે મારી પોતાની તરફ તેવીજ રીતે વર્તવું એ વળી મારી સમસ્ત ધરજનો ભાગ છે. જ્યાં સુધી હું મને પોતાને નહિ ઓળખું ત્યાં સુધી હું બીજાને કેમ ઓળખી શકીશ ? અને જેને હું નથી ઓળખતો, તેને માન પણ કેમ આપી શકીશ ? ધણીઓ એમ માનવા લાગ્યા છે કે માણસે બીજાના સંબંધમાં આવીને રીતસર વર્તવું જોઈએ; પણ જ્યાં સુધી આપણે તેવા સંબંધમાં આવતા નથી ત્યાં સુધી આપણી મરજ પ્રમાણે જેમ હાવે તેમ વરતી શકીએ છીએ. આમ જે માણસ માનતો હોય તે વગર સમજ્યે બોલે છે. દુનિયામાં રહી કે.દ પણ માણસ નુકસાન કર્યા વિના આપખુદીથી વર્તી શકતો નથી.

હવે આપણે જોઈએ કે આપણી ધરજ આપણી પોતાની તરફ જી છે. પ્રથમ તો આપણી એકાંતની વર્તણૂકની આપણા સિવાય બીજાને ખબર હોતી નથી. એવી વર્તણૂકની અસર આપણી ઉપર થાય તેથી આપણે જવાબદાર છીએ, એટલુંજ બસ નથી પણ એથી બીજાઓ ઉપર અસર થાય છે તેથી એ આપણે જવાબદાર છીએ. દરેક જણે પોતાના જુસ્સાઓ ઉપર દાખ રાખવો જોઈએ. અને સદા પોતાનાં શરીર મન સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ. એક મહાન પુરુષ કહે છે કે હરકે.ક માણસની ખાનગી આલસલગત મને જણાવો અને હું તે માણસ કેવો થશે અને કેવો છે તે તુરંત કહી શકીશ. આવાંજ

દારણસર આપણે આપણી ઇચ્છાઓ લગામમાં રાખવી ધટે છે; એટલે કે આપણે દારૂ નહિ પીવો જોઈએ, અકરાંતિયાપણું નહિ કરવું જોઈએ; નહિ તો છેવટે આપણે શક્તિહીન થઈ આમર ગુમાવશું. જે માણસ વિષયોથી દૂર રહી, પોતાનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ અને જીવની રખેવાળી નથી કરતો તે માણસ જહા-રના કામોમાં ફાવી શકતો નથી.

આમ વિચાર કરતો માણસ પોતાની અંતરવૃત્તિઓ સાથે રાખી હવે વિશેષ વિચારે છે કે એ વૃત્તિઓનો ઉપયોગ શું કરવો, કંઈ પણ નિશ્ચય ધારણા જીંદગીમાં હોવી જોઈએ. જે જીંદગીનું કર્તવ્ય શોધી તે તરફ આપણે વજન ન રાખીએ, તો આપણે સુકાન વિનાના વહાણની માફક ભરદરિયામાં ગોથાં ખાઈએ. ઉંચામાં ઉંચું કર્તવ્ય એ છે કે આપણે માણસ જાનતી સેરા કરવી અને તેની સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં ભાગ લેવો. આમાં ખરી ઇશ્વરસ્તુતિ-ખરી બન્દગી આવી જાય છે. જે માણસ ખુદાનાં કામ કરે છે તે ખુદાઇ પુરૂષ છે. ખુદાનાં નામ દેનારા દેંગી ધુનારા ધનુઓ રખડે છે. પોપટ નામ લેનાં શીખે છે તેથી એને કાંઈ ખુદાઈ કહેતું નથી. માણસ જાતને સ્થિતિસર મૂકવાની નેમ રાખવી, તે વળી ખરા માણસો પાળી શકે છે. વડીલ તેવી ધારણાથી ધણે કરી શકે છે. વેપારી એ ધારણા ઉપર વેપાર કરી શકે છે. એવી નેમણે. માણસ કદિ નીતિધર્મથી ચળે નથી. કેમકે તેમાંથી ચળીને માણસ જાતને ચલાવવાની ધારણા પાર પડી શકતી નથી.

આપણે તપસીત્રવાર વિચારીએ આપણે નિરંતર તપાસવું પડે છે કે આપણી રહેણી સુધારનારી કે મમાકનારી છે. વેપાર કરનાર

વેપારી દરેક સેદો કરતાં વિચારશે કે પોને પોતાને અથવા ખીજને
 હો છે કે નહિ. વડીલ વેદ ઉપદેશ કિતમ ધોરણ ઉપર ચાલનાં પોતાના
 બચ્ચીન અને દર્દી નિષે વધારે વિચાર કરશે. મા પોતાના બાળકને
 ઉછેરતાં હાથેમાં ડરીને ચાલશે કે રખેને એ આજક ખેટા હેતુથી કે
 પોતાના ખીજ સ્વાર્થને લીધે મગડે. તેજ વિચારથી મજૂરી કરના
 મજૂર પણ પોતાના કર્તવ્યનો ખ્યાલ કરીને રહેશે. આ ગણના
 સાર એ આવશે કે જે મજૂર પોતાનો ભાગ નીતિ નિયમને
 વળગીને બાળકથી તો આપખુદીથી રહેનારા ધાન્ય વેપારી વેદ કે
 વડીલ કરતાં વધારે સારો મજૂરો. મજૂર એ ખરો સિકકો છે. અને
 પેલા સ્વાર્થી માણસો વધારે અકલ્પવાળા અથવા તો પેસાદાર છતાં
 ખોટા સિકકા બરાબર છે. એટલે વળી આપણે જોઈએ છીએ કે
 ઉપદેશ તેમ પૂરી પાડવામાં હરકોઈ માણસ ગમે તે પદવીમાં રહીને
 શકિતવાન છે. માણસની કિંમત માણસની રહેણી ઉપર છે. તેની
 પદવી ઉપર નથી આવી રહેણીની પરીક્ષા તેના બહારના કામોથી
 નથી થતી પણ તેની અંતરવૃત્તિ જાણવાથીજ થાય છે. એક માણસ
 ગરીબ માણસને પોતાની મજૂરથી દૂર કરવાને સાર ડોલર આપે.
 ખીજે તેની દયા ખાઈ હેતુથી અરથો ડોલર આપે. અરથો ડોલર
 આપનાર માણસ તે ખરો નીતિવાન છે અને ડોલર આપનારો તે
 પાપી છે.

આ બધાનો સાર એ નીકળ્યો કે જે માણસ પોતે
 શુદ્ધ છે, દ્રેષ કરતો નથી, ખેટા લાભ કોઈના લેતો નથી,
 હાથેમાં પવિત્ર મન રાખી વર્તે છે, તેજ માણસ ધર્મિક
 છે, તેજ શુભો છે, અને તેજ પેસાદાર છે. તેજથીજ

માણસગતની સેવા બની શકે છે. જે દીવાસળીમાં દેવતા નહિ હોય તે બીજા લોકકં કેમ સળમાવી શકશે ? જે માણસ પોતે નીતિ નથી પાળતો તે બીજાને શું શીખવશે ? પોતે દુષ્ટતો બીજાને કેમ તાડી શકે ? નીતિનાં આચરણ કરતો માણસ । દુનિયાની સેવા કેમ કરવી એમ કહિ સલાહ ઉઠાવતો નથી. કેમકે એ સલાહ તોને ઉઠતો નથી. મૃત્યુ આરનોદ એમ કહે છે કે - "એક દહાડો મારા મિત્રને સારું હતું, તન્દુરસ્તી હતી અને કીર્તિ ધમ્મતો. હવે તેણું ધમ્મતો નથી; કેમકે તે હોય વા ન હોય તેની ઉપર માથા મિત્રના સુખ, દુઃખનો આધાર નથી. તેથી હવે હું સલાહ એમ ધમ્મકુંહુ કે તેની નીતિ હમ્મેશાં અચળ રહે." એમર્સન કહે છે કે બધા માણસનું દુઃખ તે પથ્ય તેઓનું સુખ છે. અને બૂંડાનો તો પૈસો, તેની કીર્તિ પથ્ય તેઓને અને દુનિયાને દુઃખ રૂપ છે.

(ઉપરના વિષયને લગતું કાવ્ય.)

મર બાદશાહ હોકર અમલ, મુલ્કો દિશા તો કયા હવા ?
 દો દિનકા રનસિંગા બળે, બૂં બૂં હવા તો કયા હવા ?
 ગુલ શૌર મુલ્કો માલકા કોસોં હવા તો કયા હવા ?
 યા હો રકીર આઝાદકે રમો હવા તો કયા હવા ?
 મર યું હવા તો કયા હવા, ઓર વું હવા તો કયા હવા ? (૧)
 દો દિન તો ચેહ ચર્યા હવા, ઘોડા મિલા હાથી મિલા,
 બઝોઢા અગર હોવે ઉપર, યા પાલખીમે જા ચડા,
 આગે કો નકકારે નિશાં, પિછોકો રઝોળોકો પંચા;

દેખાનો ફેર એક જાનમે હાથી ન લોડા ના ગયા.

ગર યું હુવા તો ક્યા હુવા, ઓર વું હુવા તો ક્યા હુઆ? (૨)

જ્ય દેખ કીસકો શાદ હોં ઓર કીસપે આંખે નમું કરે ?

ચેહ દિલ બિચારા ચેહ હયે, કીસકીસકા જ્ય માતમ કરે ?

યા દિલકો ચેહે જેહકર, યા હોં દુઃખ કો કેમ કરે ?

વાંકા એહી તુફાન હયે, જ્ય કીસકી જૂતિ કમ કરે ?

ગર યું હુવા તો ક્યા હુવા, ઓર વું હુઆ તો ક્યા હુઆ? (૩)

ગર તું “નઝીર” જ્ય મર્દ હયે, તો જાતમેબી શાદ હો.

દસ્તારમે બી હો ખુશી, રમાલમે બી શાદ હો.

આઝાદગી બી દેખાયે, જન્મલમે બી શાદ હો.

હસ હાલમે બી શાદ હો, ઉસ હાલમે બી શાદ હો

ગર યું હુવા તો ક્યા હુવા, ઓર વું હુઆ તો ક્યા હુઆ? (૪)

સમાપ્ત.

સર્વોદય

પ્રસ્તાવના.

પશ્ચિમદેશમાં સધારણુ રીતે એમ માનવામાં આવે છે, કે વધારે માણસનું (મેજેરીટીનું) સુખ-લેખનો ઉદ્દેશ-એ વધારવાનું માણસનું કામ છે. સુખ એટલે માત્ર શારીરિક સુખ, પૈસાટકાનું સુખ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. એવું સુખ મેળવવામાં નીતિના નિયમેનો ભંગ થાય તેની ખાતરકાર કરવામાં આવતી નથી. તેમજ વધારે માણસોનું સુખ જાળવવું એવો હેતુ રાખ્યો છે, તેથી જો થોડાને દુઃખ દળન વધારેને સુખ આપાય તો તેમ કરવામાં હરકત છે એમ પશ્ચિમના દેશી માતા નથી. એવું માનતા નથી તેવું પ્રશ્નિયમ આપણે પશ્ચિમના નધા મુત્તમાં જોઈએ છીએ.

વધારે માણસનું શારીરિક અને પૈસાટકાનું સુખ હોય એજ શોધવું એવો ખુદાઈ કાયદો નથી. આ જો તેટલું જ શોધવામાં આવે, ને નીતિના નિયમેનો ભંગ થાય તો તે ખુદાઈ કાયદાથી વિરુદ્ધ છે એવું કેટલાક પશ્ચિમના ડાહ્યા પુરૂષોએ બતાવ્યું છે; તેમાં મરહુમ જોન રસ્કીન એ મુખ્ય હતો. તે અંગ્રેજ હતો. ધણેજ નિદાન માણસ હતો. તેને ડુનર કળા ચિતારકામ વગેરે ઉપર સંખ્યાબંધ અને ઘણા સસ કીનારો લખી છે. નીતિના વિષયો ઉપર પણ તેણે ઘણું લખ્યું છે. તેમાંનું એક નાનું પુસ્તક *Unsettled*

China East છે તે તેણે પોતે પોતાનાં લખાણોમાંનું 'દત્તમ માન્ડુ' છે. જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં તે પુસ્તક મફત વહેંચાય છે. તેમાં ઉપર ગતાવ્યા તેવા વિચારોનું બહુજ સરસ ખંડન કર્યું છે. અને ગતાવી આપ્યું છે, કે નીતિના નિયમો જાળવવામાં આમની બહેતરી છે.

આજ કાલ હિંદુસ્તાનમાં આપણે પશ્ચિમના સોડોની નકલ બહુ કરીએ છીએ. તેમ કેટલીક ગ્રામ્યતામાં કરવાની જરૂર પણ અમે માનીએ છીએ. પણ પશ્ચિમનાં ધણાં ધોરણો ખરાબ છે એમાં સંક નથી. ખરાબ છે તેથી દૂર રહેવાની જરૂર તો મહુ કાંઈ કયું કરતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીની સ્થિતિ અતિ દયામણી છે. આપણે પેસો મેળવવાને સારું દેશાવર ખેડીએ છીએ. તેની ધુનમાં નીતિને, ખુદાને જલ્દી જામીએ છીએ. સ્વાર્થમાં મુંઝવણ-ગૂંથાવણ-જામીએ છીએ. પરિણામે પરદેશ વેઠવાથી લાભને બદલે ધણો ગેરલાભ થાય છે, અથવા તો પરદેશ ખેડવાની પૂરો લાભ મળતો નથી. સર્વ ધર્મને અંગે નીતિ તે રહેલીજ છે, પણ ધર્મનો વિચાર ક્યાં વિનાએ સાધારણ બુદ્ધિથી વિચારતાં નીતિ જાળવવી એ જરૂરનું છે. તેમાં સુખ છે. એવું જોનું રહેકીને ગતાવ્યું છે. તેણે પશ્ચિમના સોડોની આંખ ખોલી છે; તે આજે તેના શિક્ષણના આધારે ધણા ગેરલાભો પોતાનું વર્તન ચલાવે છે. તેના વિચારો હિંદી પ્રજાને પણ ઉપયોગી થાય એવા હેતુથી, ઉપર કહી મયાં તે પુસ્તકમાંથી, અંગ્રેજી નહિ જાણનાર હિંદી સમજી શકે તેવું તાલણ આપવાને અમે ઠરાવ કર્યો છે.

સોડોનીએ માણસને શું કરવું બરું છે તેનું ચોક્કસ દર્શન કરાવ્યું.

તેણે જેવું કહ્યું તેવુંજ તેના વિચારોનું લંગાણ એ રસ્ટીનના વિચારો છે એમ કહી શકાય છે; એકેટીસના વિચારો પ્રમાણે ચાલવા મચ્છનાર માણસે જુદા જુદા ધંધામાં કેમ વરતવું જોઈએ તે રસ્ટીને આખેહુમ રીતે બતાવી આપ્યું છે. તેના લખાણનો અમે જે સાર આપીએ છીએ તે તરજુમો નથી. તરજુમો આપતાં કેટલાક બાધબલ વિગેરેમાંથી આપેલા દાખલાઓ વાંચનાર ન સમજી શકે એવો સંભવ છે. તેથી અમે રસ્ટીનના લખાણનો સારજ આપ્યો છે. તે પુસ્તકના નામનો પણ અમે અર્થ નથી આપ્યો. કેમકે જેણે અંગ્રેજીમાં બાધબલ વાંચ્યું હોય તેજ તે સમજી શકે. પણ પુસ્તક લખવાનો હેતુ સર્વનું દૃશ્યાણું-સર્વનો (માત્ર વધારેનો નહિ) ઉદ્ધવ એવો હોવાથી અમે આ લખાણને “ સર્વોદય ” એવું નામ આપ્યું છે.

પ્રકરણ ૧ લું.

સાચનાં મૂળ.

માણસો ઘણી ભૂલથાપ ખાય છે. પણ અરસપરસની લાગણીની અસરનો વિચાર કર્યા વિના માણસો કેમ જાણે સંચાની માફકજ કામ કરતાં હોય નહિ એમ ધારી લઇ નેઓની વર્તણૂકને સાફ કાપદા ધડવા એના જેવી બીજી મોટી ભૂલ એકે જોવામાં આવતી નથી. અને એની ભૂલ તે આપણને હિલુપત લગાડનારી ગણાય. જોમ બીજી ભૂલોમાં ઉપરટપકે જોનાં કંઈક સાચાનો આભાસ જોવામાં આવે છે તેમ લૌકિક નિયમોને વિષે પણ જોવામાં આવે છે. લૌકિક

નિયમ બાંધનારા કહે છે કે " અરસ્પરસ લાગણી એ તો અકસ્માત ગણાયો અને તેની લાગણીને માણસની સાધારણ પ્રકૃતિના ધારણાને ધક્કો પહોંચાડનાર ગણવી. પણ લોભ અને આમળ વધવાની કિસ્મત એ તો હમેશાં રહે છે. એટલે અકસ્માતને દૂર રાખીને માણસને પૈસા એકઠા કરવાનો સંયોગ મળીને, કેવી જાનની મજૂરીથી ને કેવી લેવડદેવડથી માણસ વધારેમાં વધારે હોદ્દાત એકઠી કરી શકે એ વિચારવાનું છે. આવા વિચારને આધારે ધારણ રચીને પછી એક બીજાની ખરબચડાં આવે તેટલી અરસ્પરસ લાગણીનો ઉપયોગ કરી ભલે લૌકિક વહેવાર ચલાવાય. "

જો અરસ્પરસ લાગણીનું જોર લેવડદેવડના ધારાની જાનનું હોત તો ઉપરની દલીલ ખરોતર ગણાત. માણસની લાગણી એ અંતરનું બળ છે લેવડદેવડના ધારા એ એક સંસારી નિયમ છે. એટલે બંનેની જાત એક નથી. એ વસ્તુ અમુક દિશામાં જતી હોય અને તેની ઉપર એક તરફથી જાણુ જોર થતું હોય, ને બીજી તરફથી આકર્ષિક જોર થતું હોય તો આપણે પહેલાં જાણુ જોરનું માપ કરીએ ને પછી આકર્ષિક જોરનું માપ કરીએ. બંનેના તારણ ઉપરથી તે વસ્તુની ગતિનો નિશ્ચય આપણે કરી શકીશું. આમ આપણે કરી શકીએ છીએ તેનું કારણ એ કે આકર્ષિક અને જાણુ-કર્તા જોર બંને એક જાતના છે. પણ માણસ જાતના વહેવારમાં લેવડદેવડના જાણુ નિયમનું જોર અને અરસ્પરસ લાગણીની આકર્ષિક જોર એ બેની જાત જુદી છે. લાગણી એ માણસની ઉપર જુદા પ્રકારની ને જુદી રીતે અતર પડે છે. તેથી 'માણસનું' સ્વરૂપ બદલાય જાય છે, એટલે જોમ અમુક વસ્તુની ગતિની ઉપર

બુદ્ધ બુદ્ધ જોરની અસર આપણે સરવાળા બાદબાકીના નિયમથી તપાસીએ તેમ લાગણીની અસરને આપણે તપાસી શકતા નથી. લેવડદેવડના ધારાતું યાન તે માણસની લાગણીની અસર તપાસી વેળા કંઈ કામમાં આવતું નથી.

લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા ખોટા છે એમ કહેવાનું કંઈ કારણ નથી. કસરતી શિક્ષક જો ધારે કે માણસને માત્ર માંસ જ છે ને હાડપિંજર નથી. ને પછી ધાન ધડે તો બધે તેના ધારા ખરા હોય; પણ તે ધારા હાડપિંજરવાળા માણસને લાગૂ નહિ પડે. તેમજ લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા ખરા હોવા છતાં લાગણીથી અંધાએલ માણસને લાગૂ પડી શકતા નથી. કસરતખાન કેમ એમ કહે કે માણસના માંસને નોખું પાડી તેના દડા બનાવીએ, તેને લાંબુ કરી તેની દોરી બનાવીએ. પછી તે એમ પણ કહે કે તેમાં હાડપિંજર દાખલ કરીએ તો કેટલી હલકત આવશે. આવું બોલનારને આપણે ગાંડો કહીશું. કેમકે હાડપિંજરને માંસથી નોખું પાડીને કસરતના નિયમ ધડી શકાશે નહિ. તેમજ લૌકિક શાસ્ત્રના નિયમ માણસ જાતની લાગણી દૂર કરીને ધડાય તો તે માણસને કામના નથી. છતાં હાલના લૌકિક વહેવાર બળવનારા શાસ્ત્રીઓ પેલા કસરતી શિક્ષકની જેમજ કરે છે. તેઓના હિસાબ પ્રમાણે માણસ શરીર-સંચો માત્ર છે ને તેમ ધારીને તેઓ નિયમ ધડે છે. તેમાં જીવ છે એમ જાણે છે છતાં તેની ગણતરી કરતા નથી. આવું શાસ્ત્ર તે જેમાં-જીવ-આત્મા-૩૬ પ્રધાન છે, મુખ્ય છે. તેવા માણસને કેમ લાગૂ પડી શકે ?

અર્થશાસ્ત્ર એ શાસ્ત્ર નથી. તે નકામું છે એમ જ્યારે જ્યારે હકતાઓ પડે છે ત્યારે આપણે દેખીતી રીતે જોઈ શકીએ છીએ. તેજ સમયે બહુઓ એક વિચાર કરે છે, નોકરો ખીજો કરે છે. લેવડદેવડના ધારા એકે આપણે લાગુ પાડી શકતા નથી. માણસો માથાફોડ કરી ખતાવવા માગે છે કે નોકર શેઠના સ્વાર્થ એકજ દિશામાં હોય છે. તેમાંનું કંઈ તેઓ સમજતા નથી. હકીકત એમ છે કે એક ખીજતો દુન્યવી સ્વાર્થ એકજ ન હોય છતાં એક ખીજતો કંઈ સમજી વડીલા રહેવાની કે જીવાની જરૂર નથી એક ધરમાં બૂખમરો હોય. ધરમાં મા અને તેનાં છોકરા હોય. ખતેને બૂખ લાગી છે. આમાં ખતેનો-મા છોકરાનો-ખાવામાં સામસામે સ્વાર્થ છે. મા ખાય તો છોકરાં બૂખે મરે. ને છોકરાં ખાય તો મા બૂખે રવડે. છતાં કંઈ મા ને છોકરા વચ્ચે અંતર નથી. માં વધારે જોરાવર હોવાથી પોતે શરીરનો દુકડો ખાઈ જતી નથી. તેજ પ્રમાણે માણસો વચ્ચેના સંબંધમાં સમજવું ઘટે છે.

કદાપિ એમ ધારીએ કે માણસો અને પશુઓમાં કંઈ તફાવત નથી. આપણે પશુઓની માફક એક ખીજના સ્વાર્થને સાફ લઘુજ્ઞ જોઈએ તોપણ આપણે નિયમ બાંધીને કહી શકતા નથી કે શેઠ-નોકર વચ્ચે હમેશાં અંતર રહે કે ન રહે. રિયલિટ પ્રમાણે તે બાવમાં ફેરફાર થયા કરે છે. જેમકે કામ સાફ થવું જોઈએ અને કૌમત પૂરી મળવી જોઈએ એ તો ખતેનો સ્વાર્થ છે. પણ નફાનો ભાગ તપાસતાં એકને લાભ હોય અને ખીજને ગેરલાભ થાય એમ બની શકે છે. નોકરો માંદા ને નમાલા રહે એટલો દરમાયો આપવામાં શેઠનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો, અને જો કારખાનું બંધાયું ન ચાલી

શકે તો પણ ભારે પગાર માગવો તેમાં નોકરનો સ્વાર્થ નથી સમજવાતો. જો પોતાના સંચાનું પ્રેરુ દુરસ્ત કરવાના પૈસા શેઠની પાસે ન હોય તો નોકરે પૂરો પગાર કે બીજાકુલ પગાર માગવો એ દેખીતું અરામ મળ્યાય.

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે આપ-મેના ધોરણ ઉપરથી કંઈ શાસ્ત્ર ધટાવી શકીએ એ બનવાજોગ નથી. ઇશ્વરી નિયમજ એવો છે કે પૈસાની વધવટના ધોરણ ઉપર માણસોનો વહેવાર ન ચાલવો જોઈએ. તે વહેવારનો આધાર :ન્યાયના ધોરણ ઉપર છે. એટલે માણસે સમય વર્તાવે નીતિએ કે અનીતિએ પોતાનું કામ કાઢવાનો વિચાર તદ્દન છોડવોજ જોઈએ. અમૂક રીતે તત્વાથી છેવટે શું થશે એ કોઈ માણસ હમેશાં બાખી શકતો નથી. પણ અમૂક કામ ન્યાયી છે કે અન્યાયી એટલું તો આપણે ધણે બાજે હમેશાં જાણી શકીએ છીએ. વળી આપણે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે નીતિ માર્ગમાં ચાલવાથી પરિણામ સારુંજ આવવું જોઈએ. તે પરિણામ શું આવશે અથવા કેવી રીતે આવશે તે આપણે કહી શકતા નથી.

નીતિ-ન્યાયના નિયમમાં અસપરમની લાગણીનો સમાસ થઈ જાય છે. અને તે લાગણી ઉપર શેઠ નોકરના સંબંધનો આધાર રહે છે. આપણે ધારી લઈએ કે શેઠ પોતાના નોકરના પાસેથી બને તેટલું વધારે કામ લેવા ઇચ્છે છે. નોકરને ધડીની દુરસદ નથી આપનો, તેઓને ઓછો પગાર આપે છે, તેઓને ભંડારીઆ જેવા ઘરમાં રાખે છે. દૂકામાં નોકર માત્ર દેહને જીવે જોઈ રાખી શકે એટલુંજ તેને આપે છે. આમ કરવામાં કોઈ કહેશે કે શેઠ કંઈ

અન્યાય કરતો નથી. નોકરે અમૂક પ્રગારે પોતાનો આખો વખત શેઠને આપ્યો છે ને શેઠ તે લેછે. કામ કેવું આકર્ષે તેવું તેની હક બીજાઓને જોઈને શેઠ ખાંધે છે. જો નોકરને વધારે સારો પ્રગાર મળે તો બીજી નોકરી લેવાની તેને છૂટ છે. અને આપણેના ધારાધડનાર અર્થશાસ્ત્ર દહે છે. અને તેઓ જાણુ વે છે કે આમ જેટલું બને તેટલું કામ ઓછામાં ઓછા પૈસાથી કરાવતા શેઠને લાભ મળે છે. છેવટે આખી કામને લાભ મળે છે ને તેથી છેવટેમાં નોકરને પણ લાભ મળે છે.

વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે આ વાત ખરોત નથી. જો નોકર એ એક યંત્ર કે સંચો હોત અને તેને ચલાવવાને અમૂક જાતના જોરનું કામ હોત તો એ હિસાબ લાગૂ પડત. પણ અહિં તો નોકરને સલાવનારું જોર તેનો આત્મા છે. અને આત્માનું બળ તે અર્થશાસ્ત્રીઓના બધા નિયમોને ઊંધા વાળે છે ને તેને ખોટા પાડે છે. માણસરૂપી યંત્રમાં પૈસારૂપી કાલસા ભરવાથી વધારેમાં વધારે કામ નહિ લઈ શકાય. તેનું સરસ કામ જ્યારે તેની લાગણી હુકેરવામાં આવશે ત્યારેજ થશે. શેઠ નોકર વચ્ચેની ગાંઠ પૈસાની નહિ પણ પ્રીતિની હોવી જોઈએ.

સાધારણ રીતે એમ બને છે કે જ્યારે શેઠ હુસિયાર અને કત્તાહી હોય છે ત્યારે દયાળુથી નોકર ધણે બાગે પોતાનું કામ કરે છે. વળી એમ પણ બને છે કે જ્યારે શેઠ આળસુ અને નબળો હોય છે ત્યારે નોકરનું કામ જોઈએ તેટલું નથી થતું. પણ ખરેખરો નિયમ તો એ છે કે હુસિયારીમાં એક સરખા બે શેઠ લઈશું ને

નોકરો અને એક સરખા હૃદયું તો લાગણીવાળા શેઠનો નોકર લાગણી વિનાના શેઠના નોકર કરતાં વધારે ને સરસ યામ કરશે.

કોઈ કહેશે કે એ નિયમ બરાબર નથી. કેમકે માયા અને મહેરબાનીનો બદલો ધણી વેળા ઉલટોળ મળે છે ને નોકર માથે ચડે છે. પણ એવી દલીલ બ્યાનબી નથી. જે નોકર માયાના બદલામાં બેદરકારી બતાવે છે, તે નોકર જ્યારે તેની ઉપર સખતી વાપરવામાં આવશે ત્યારે ખારીસો બનશે. ઉદાર દિલના શેઠ તરફ જે નોકર અપ્રમાણિક થશે તે નોકર અન્યાયી શેઠને નુકસાન પહોંચાડશે.

એટલે દરેક વખતે ને દરેક માણસની તરફ પરોપકારી નજર રાખવાથી સારું જ પરિણામ આવે છે. અહિં આપણે લાગણીનો એક ભાવના જોર તરીકે જ વિચાર કરીએ છીએ. માયા એ સરસ છે તેથી હમેશાં વાપરવી એ એક જુદી જ વાત છે. તેનો આપણે અહિં વિચાર નથી કરતા. આપણે તો અહિં એટલું જ બતાવીએ છીએ કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમો જે આપણે જોઈ ગયા તે બુદ્ધાને માયા લાગણી રૂપી જોર બરબાદ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ લાગણી એ એક જુદા જ પ્રકારનું જોર હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના બીજા નિયમો સાથે નથી નિભવું. પણ તે નિયમોને એક કોરે મૂકીને જ નિભી શકે છે. જે શેઠ તાજવાસાદી હિસાબ કરે, ને બદલો મળવાના ઇરાદાથી જ માયા બતાવે તો તેને નિરાશ થવાનો સંભવ છે. માયા તે માયાને ખાતર જ બતાવાય, અને બદલો વગર માગ્યે પોતાની મેજેજ આવે છે. કહેવાય છે કે આપ મેળવતાં આપેજ મરવું જોઈએ, ને આપને રાખતાં આપ જાય છે.

પલટણ અને તેના સરદારનો દાખલો લઇએ. જે કાંઈ સરદાર અર્થસાએના નિયમો લાગૂ પાડીને પોતાની પલટણના સિપાઇ પાસેથી કામ લેવાને માગશે તો ધારણું કામ તે નહિ કરી શકે. ઘણા દાખલાઓમાં જોઇએ છીએ કે જે પલટણનો સરદાર પોતાના સિપાઇના સંબંધમાં આવે છે, તેઓની સાથે માયાથી વર્તે છે, તેમના બલાથી રીંછે છે, તેઓના દુઃખમાં ભાગ લે છે, તેઓના જાતની રખેસણી કરે છે, દુકામાં તેઓની તરફ લાગણી ધરાવે છે તે સરદાર સિપાઈઓની પાસેથી ગમે તેવું અથડું કામ હશે તે લઇ શકશે. ઇતિહાસિક દાખલા લેતાં આપણે જોઇએ છીએ કે જેમાં સિપાઇઓ સરદારને ચક્રાવર્તી નથી ત્યાં બાએજ લડાઈ જતાંઓથી જેવામાં આવે છે. આમ સરદાર અને સિપાઇની વચ્ચે લાગણીનું જોર એ ખરું જોર છે. તેમ હુંટારાઓની ટોળીમાં પણ સરદારની તરફ હુંટારાની ટોળી પૂરી લાગણી ધરાવે છે. તેમ છતાં મીત્રો વિગેરે કારણનામાં શેઠ ચાકર વચ્ચે આવે ગાઢો સંબંધ આપણે જોતા નથી. તેવું એક કારણ તો એ છે કે આવાં કારખાનાઓમાં નોકરોના પગારનો આધાર લેવડેવડના ધારાઓ ઊપર રહે છે. એટલે શેઠ ચાકરની વચ્ચે માયા વર્તવાને બદલે અમાયા વર્તે છે. અર્ન લાગણીને બદલે તેઓનો સંબંધ વિરોધ-ભગોવડીઆ જેવો-જેવામાં આવે છે ત્યારે આપણે એ સવાલનો વિચાર કરવો રહ્યો.

એક તો લેવડેવડનો હિસાબ કર્યા વિના નોકરોનો પગાર કેટલે દરજ્જે ઠરાવી શકાય.

ખીનું એ કે જેમ જુનાં કુટુંબોમાં નોકરો હોય છે અને શેઠ નોકર વચ્ચે સંબંધ રહે છે અથવા તો પલટણમાં સરદાર સિપાઇ

વચ્ચે સંબંધ : હો છે તેમજ કારખાનાંઓમાં નોકરોની અમૂક સંખ્યા
 મને તેવો વખત આવે છતાં વધુ કર્યા વિના કેવી રીતે રાખી શકાય.

પહેલા સવાલનો વિચાર કરીએ. અન્યપીની વાત છે કે
 અર્થશાસ્ત્રીઓ કારખાનાના કામદારોના પગારની હદ રાખી શકાય એવું
 કરતાજ નથી છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાનનું
 પદનું પ્રિલામ કરીને વેચાણ કરતા નથી. છતાં પણ તે મને તેવો માણસ
 હોય તોયે તેને એકજ પગાર અપાય છે. તેમજ જે ઓછામાં ઓછો
 પગાર લે એવા માણસને પાદરી બનાવતા નથી. એટલે વૈદ વહીવટની
 સાથે પણ સાધારણ રીતે એવો સંબંધ રાખતા નથી. એટલે-ઓપણે
 જોઈએ છીએ કે ઉપર મુજબના દાખલામાં આપણે અમૂક હદ પ્રમા-
 ણેજ પગાર આપીએ છીએ. ત્યારે કેમ કહેશે-થું સારા અને ખરાબ
 મજુરને એકજ પગાર હોય ? હકીકતમાં તો એમજ જોઈએ. પરિ-
 ણામ એમ આવશે કે જેમ આપણે વૈદ વહીવટની એકજ શી હોવાથી
 સારા વહીવટ અથવા વૈદની પાસે જઈશું, તેમજ બધા મજુરોનો એક દર
 હોવાથી સારા કડીઆ સુતાર પાસેજ જઈશું. સારા કામદારનું દનામ
 એજ કે તેને પસંદ કરવામાં આવશે. એટલે કુદરતી અને ખરો
 નિયમ એજ થશે કે બધા વર્ગોમાં તે તે વર્ગોના કામના આધારે
 પગારની હદ બાંધવી જોઈએ. જ્યાં આવડત વગરનો માણસ ઓછો
 દરમાયો લઈને શોધીને જુલાવામાં નાખી શકે છે ત્યાં અંતે પરિણામ
 મુજબ આવે છે.

હવે બીજા સવાલનો વિચાર કરીએ. તે એ કે વેપારની ગતિ
 તે સ્થિતિ હોય છતાં કારખાનાંઓમાં જેટલા કામદારોને અસહ

સંખ્યા હે.ય તેટલાને રાખવાજ જોઈએ. જ્યારે અનિશ્ચિત રીતે કામ-
હારોને કામ મળે છે ત્યારે તેઓને વધારે પગાર માગવોજ પડે છે.
પણુ જો કોઈ પ્રકારે તેઓને ખાત્રી થાય કે પોતાની નોકરી જીવત-
જમત ચાલશે તો તેઓ ખડુ ઓછો પગારથી કામ કરશે. એટલે
દેખીતું છે કે જે શ્રેષ્ઠ પોતાના નોકરોને કાયમને સારું રાખે છે તેને
છેવટે કાયદોજ થાય છે. અને જે નોકરો કાયમની નોકરી કરે છે
તેને પણ કાયદો થાય છે. આવાં કારખાનાંમાં મોટા નફા થઈ નથી
શકતા. મોટા જોખમ ખેડી શકતાં નથી. મોટા હોડ બાંધી શકાત
નથી. સિપાઇ સરદારને સારું મરવા તૈયાર થાય છે અને સિપાઇનો
ધંધો એ સાધારણ મજૂરના ધંધા કરતાં વધારે માનલાયક ગણાયે
છે. ખરું જોતાં સિપાઇનો ધંધો કતલ કરવાનો નથી, પણુ પીગળે
અથાવ કરતાં પોતે કતલ થવાનો છે. જે સિપાઇ થયો તે પોતાનો
જન પોતાના રાજ્યને સાંપી દે છે. તેજ પ્રમાણે વકીલ વૈદ અને
પાદરીનું આપણે સમજીએ છીએ. તેથીજ તેઓ તરફ માનની
નજરે જોઈએ છીએ. વકીલે પોતાની જાંઘળી જતાં સુધી પણુ ન્યામ
કરવો ધરે છે. વૈદ અનેકે સંકટો સહન કરીને પણુ પોતાના દરદીની
સારવાર કરવી ધરે છે. અને પાદરીએ ગમે તેમ થાય તોપણુ પોતાની
જમાતને બોધ આપવાનું અને તેઓને ખરા રસ્તો બતાવવાનું કામ
કરવું ધરે છે.

આમ ઉપરના ધંધાઓમાં બને છે તો વેપારવણજમાં કેમ
ન થાય ? વેપારની સાથે હમેશાં અનીતિ ધારી લીધેલી છે તેનું શું
કારણ હશે ? વિચાર કરતાં એમ જોવામાં આવે છે કે વેપારીને
હમેશાં સ્વાર્થીજ માની લીધેલ છે. વેપારીનું કામ પણુ પ્રજાને બદરનું

હોય તે છતાં એવું આપણે માની લઈએ છીએ કે તેના હેતુ તો માત્ર પોતાની કહી બરવાનોજ છે. કાયદાઓ, પશુ, વેપારી કેમ ઝપાટાથી પૈસા એકઠા કરે એવાજ કરવામાં આવે છે. ધોરણો-મણ એવાંજ બાંધ્યાં છે કે બેનાર ધણીએ ઓછામાં ઓછું દામ આમનું અને વેચનારે જેમ અને તેમ વધારે માંગવું અને લેવું. આમ વેપારીને ટેવ પાડી છે, અને પછી લોકો પોતેજ વેપારીને તેના અપ્રમાણિકપણને સાઈં હાલકો ગણે છે. આ ધોરણુ કરવાની જરૂર છે. વેપારીએ સ્વાર્થજ સાધવો, પૈસાજ એકઠા કરવા, એવો નિયમ નથી. એવો વેપાર તેને આપણે વેપાર નહિ કહીએ, પણ ચોરી કહીશું. જેમ સિપાઈ રાજ્યને સાઈં મરે છે તેમ વેપારીએ પ્રજાના સુખને અર્થે પૈસો ગુમાવવો ઘટે અને જાત પણ ખોવો ઘટે. જ્યાં રાજ્યમંત્ર—

સિપાઈનો ધધો પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો છે.

પાદરીનો તેને કેંગવણી આપવાનો છે.

વૈદનો તેને તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો છે.

વકીલનો અદલ ઇન્સાફ પ્રજામાં ફેલાવવાનો છે

અને વેપારીનો પ્રજાને સાઈં જોડવો માત્ર પૂરો પાડવાનો છે.

આ જ્યાં માણસોની ફરજ ઘટતે વખતે પોતાનો જાત આપવાની પણ છે. એટલે કે

પોતાની જગ્યા છોડવાને ગદ્ગદે સિપાઈએ તે જગ્યામાં મરણ કયુલ રાખવું જોઈએ.

મરઠીને વખતે બાગી જવાને બદલે પોતાને મરઠી થાય તો પશુ વેદે હાજર રહી દરદીઓની સારવાર કરવી જોઈએ.

ખરું શીખવતાં લોકો મારી નાંખે તોપણ મરતાં છતાં પાદરીએ ખોટાને બદલે ખરું જ શીખવવું જોઈએ.

ન્યાય થતાં મરવું ઘટે તોપણ ન્યાયજ થવા દેવો, એમ વકીલે કરવું જોઈએ.

આવી રીતે ઉપરના ધંધાદારીઓને મરવાને ઘટતો વખત ક્યો દરો ? આ સવાલ વેપારીએ તેમજ બધાએ વિચારવા જેવો છે. જે માણસ ઘટતા વખતે મરવા તૈયાર નથી તે જીવવું શું એ જાણતો નથી. આપણે જોઈ ગયા કે વેપારીનો ધંધો એ પ્રજાને જોઈતો માલ પૂરો પાડવાનો છે, જેમ પાદરીનો ધંધો પગાર મેળવવાનો નથી પણ શિક્ષણ આપવાનો છે તેમ વેપારીનો ધંધો નફા મેળવવાનો નથી પણ માલ પૂરો પાડવાનો છે, શીખવનાર પાદરીને રોડી મળી રહે છે, તેમ વેપારીને નફા મળી રહે છે, પણ બેમાંથી એકનો ધંધો પગાર અથવા નો નફા ઉપર નજર રાખવાનો નથી. બન્નેએ પગાર કે નફા મળે या ન મળે તોપણ પોતાનો ધંધો-પોતાની દરજ-મજ-મવાનો છે. આ વિચાર ખરો હોય તો વેપારી એ ઉત્તમ માનને લાયક છે. કેમકે તેનું કામ માત્ર સરસ પેદા કરવાનું અને પ્રજાને પોષાય તેવી રીતે પૂરો પાડવાનું રહ્યું. તેમ કરતાં તેના હાથ નીચે સેંકડો કે હજારો માણસો હોય તેઓનું રક્ષણ કરવું, તેઓની સારવાર કરવી એ પણ તેનું કામ રહ્યું. આ કરવામાં બહુ ધીરજ બહુ માયા અને બહુ ચતુરાઈ જોઈએ અને જુદાં જુદાં કામ કરતાં

તેને પણ ખીજાઓની જેમ મરવું ઘટે તો તે પણ પોતાનો જીવ આપે. આનો વેપારી પોતાની ઉપર ગમે તે સંકટ પડે પોતે બિખારી થઈ જાય છતાં માલ ખરાબ નહિ વેચે અને છેતરશે નહિ. વળી પોતાના હાથ તળેના માણસોની ઉપર અત્યંત માયાથી વર્તશે. બધી વેળા મોટાં ઠાકરાનાંઓમાં કે વેપારમાં જીવાનીઆઓ નોકરી ભે છે તેઓ કેટલીક વેળા પોતાનાં ધરખારથી દૂર જાય છે એટલે ક્યાં તો જોડે માખાપ જનવું પડે છે, અથવા જો શેઠ બેદરકાર રહે તો જીવાનીઓ વગર માખાપનો થઈ પડે છે એટલે પગલે પગલે વેપારીએ કે જોડે પોતાને મનમાં એકજ સવાલ કરવો ઘટે છે. તે એ કે:—

“જેમ હું મારા દિકરાઓને રાખું તેમજ મારા નોકરાની તરફ વર્તું છું કે નહિ ?”

એક વહાણના કપતાનની તળે ખલાસીઓ હોય તેમાં તેનો દિકરો પણ ઘાખલ હોય. કપતાનની ફરજ બધા ખલાસીને દિકરાની માફક ગણવાની છે. તેમજ વેપારીની નીચ ધણી નોકરામાં પોતાનો દિકરો પણ હોય તો તે ધંધામાં જેમ તે દિકરાની સાથે વર્તે તેમજ તેણે ખીજા નોકરાની સાથે વર્તવું પડશે. આનું નામજ ખરું અર્થ-શાસ્ત્ર કહેવાય, અને જેમ વહાણના કપતાનની ફરજ વહાણ જોખમ માં આવી પડે ત્યારે પોતે સદુથી છેલ્લું તે જોડવાની છે, તેમજ દુકાળ વગેરે ખીજા સંકટમાં વેપારીની ફરજ પોતાના માણસોનો ખયાલ પોતાની પહેલાં કરવાની છે. આવા વિચારો કાઢતે આશ્ચર્ય-કરક લાગશે, પણ તેમ લાગે એજ આ જમાનાની નવાઈ છે. કેમકે વિચાર કરતાં સદુ કોઈ જોઈ શકશે કે ખરું ધીરણ તો હમણાં કહી ગયા તેજ છે. જે પ્રજા હંમેચે ચડવાની છે તે પ્રજામાં ખીજા જાતનું

ધારણ હરગીઝ ચાલી નહિ શકે અગ્રિય પ્રજા આજ સુધી નબી રહી છે તેનું કારણ નહિ કે તેમણે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ જાળવેલ છે. પણ તે નિયમોનો ઘણા વિરલાઓએ ભંગ કર્યો છે અને ઉપર ખતા વેલા નીતિના નિયમ તેઓએ જાળવેલા છે. તેથીજ પ્રજા આજ સુધી નબી રહી છે. એવા નીતિના નિયમોનો ભંગ કરવાથી કેવું નુકસાન થાય છે અને કેમ પ્રજાએ પાછું હટીવું પડે એ વિચાર હવે પછી કરીશું.

આપણે સાચાનાં મૂળ વિષે અગાઉ કહી ગયા તેનો જવાબ અર્થશાસ્ત્રીઓ દોઢ વખત નીચે પ્રમાણે આપશે. “અરસપરસની લાગણી થી કેટલોક ફાયદો થાય એ બરોબર છે. પણ એવી જાતના ફાયદાનો હિસાબ અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતા નથી. તેઓ જે શાસ્ત્રનો વિચાર કરે છે તેમાં તે કદ નીતે પૈસાદાર થવું એનાજ વિચાર પાળે છે તે શાસ્ત્ર ખોટું નથી એટલુંજ નહિ પણ અનુભવે તે અસરકારક છે એમ જોઈ શકાય છે જેઓ તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે છે તેઓ ચોક્કસ દોલતવાન થાય છે, અને જેઓ તે પ્રમાણે નથી ચાલતા તે ગરીબ થાય છે. યુરોપના બધા ધનાઢ્ય માણસોએ આ શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે ચાલીને પૈસો એકઠો કર્યો છે. આની સામે દલીલો લાવતી તે નાખતું છે. દરેક અનુભવી માણસને ખબર છે કે પૈસો કેમ મળે છે તે કેમ જાય છે.”

આ બરોબર નથી. વેપારીવર્ગ પૈસા કમાય છે પણ તે બરોબર કમાયા કે નહિ અને તેમાં ફોમનું બહુ થયું કે નહિ તે તેઓ નથી જાણી શકતા. પૈસાદાર એ શાસ્ત્રનો અર્થ પણ તેઓ ઘણી વેળા નથી સમજતા. જ્યાં તવંગર હોય ત્યાં ગરીમ હોય એ વાતનું તેઓ-

ને બાન હોવું નથી. ઘણી વેળા માણસો બૂઝથી એમ માને છે કે અમૂક ઘોરણે ચાલીને બધા માણસો તવંગર થઈ શકે. ખરૂં જોતાં તે કુવાના ચકકર જેમ છે. એક ખાલી થાય કે બીજા બરાબ છે તમારી પાસે એક રૂપીઆ હોય તેની સત્તા, બીજા જેની પાસે તેટલું નહિ હોય તેની ઉપર છે. જો સામેના માણસને તે રૂપીઆની ગરજ નહિ હોય, તો તમારી પાસેના રૂપીઆ નકામો છે. તમારા રૂપીઆની સત્તા તે તમારા પાડોશીની તંગી ઉપર છે. જ્યાં તંગી ત્યાંજ તવંગરી નહીં શકે. એટલે અર્થ એવો થયો કે એક માણસને તવંગર થવું તો સામેનાને તંગીમાં રાખવો.

સાર્વજનિક અર્થશાસ્ત્રનો માયનો એ છે, કે ખરે વખતે ને ખરી જગ્યાએ જરૂરી ને આનંદદાયક વસ્તુઓ પેદા કરવી, તેને સાચવવી ને તેની આપણે કરવી. જે ખેડુત વખતસર પાક ઉતારે છે, જે ચુનારો ચણતર ખરોખર કરે છે, જે સુતાર લકડકામ ખરોખર કરે છે. જે ઓરત પોતાનું રસોડું ખરોખર રાખે છે તે બધાને ખરા અર્થ-શાસ્ત્રી જાણવા. તે બધા પ્રજાની દોલતમાં વધારો કરનારા છે. એથી ઉંડડું શાસ્ત્ર તે સાર્વજનિક ન કહેવાય. તેમાં તો એક માણસ માત્ર ધાતુ એકઠી કરે છે ને બીજાને તેની તંગાસમાં રાખી તે ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે. આવો ઉપયોગ કરનારા પોતાના ખેતરો તથા ઢોર દીખરતા કેટલા રૂપીઆ આવશે એમ વિચારી તેટલા પૈસાદાર પોતાને માને છે. તેઓ પોતાના રૂપીઆની કીંમત ખેતર અને ઢોર મળી શકે તેટલી છે એમ વિચારતા નથી. વળી તે માણસો ધાતુનો રૂપીઆનો-સંગ્રહ કરે છે તેઓ કેટલા મજૂરો મેળવી શકાશે એવો વિચાર કરે છે. હવે આપણે ધારી ક્ષણે કે અમૂક માણસ પાસે

સોનું, રૂપું દાણો વિગેરે છે. તેના માણસને નોકરોની ગરજ પડે. પણ જો તેના પડોશીમાં કોઈને સોના રૂપાની કે દાણાની જરૂર નહિ હોય તો તેને નોકર મળવો મુશ્કેલ પડશે. એટલે પેલા પૈસાદાર માણસે પોતે પોતાની રોટી પકાવવી પડશે; પોતે પોતાના કપડાં શીવવાં પડશે, પોતે પોતાનું ખેતર ખેડવું પડશે. તે માણસને તેના સોનાની કીંમત તેની જમીનમાંની પીળા કંકરી જોટલી પડશે. તેનો દાણો સડશે. કમકે તે કંઈ તેના પડોશી કરતાં વધારે ખાનારો નથી એટલે તે માણસે ખીજની માફક સખન મળુરી કરીનેજ પોતાનો ગુજારો કરવો પડશે. આવી સ્થિતિમાં ધણા માણસો સોનું, રૂપું એકઠું કરવા નહિ માગે. ઉંડો વિચાર કરીશું તો આપણે જોઈશું કે પૈસા મેળવવા તેનો અર્થ એ છે કે ખીજ માણસોની ઉપર સત્તા મેળવવી,—આપણા સુખને સાર ચાકરની, વેપારીની કે કાગીગરની મળુરી મેળવવી અને આવી આગા સામેના માણસોની ગરીબાઈના પ્રમાણમાંજ આપણને મળી શકશે. એક સુતારને જો તેને રાખનાર એકજ માણસ હશે તો તે સુતાર જેમળશે તે રોજ લેશે. જો તેને રાખનાર બેચાર માણસ હશે તો જે વધારે રોજ આપશે તેમ ત્યાં તે સુતાર જશે. એટલે પરિણામ એવું આવશે, કે પૈસાદાર થવું એનો અર્થ એ થયો કે અને તેટલા માણસોને આપણા કરતાં વધારે તંગીમાં રાખવા. અર્થશાસ્ત્રીઓ ધણી વેળા માની લે છે કે આ પ્રમાણે રૈયતને તંગીમાં રાખવાથી પ્રજાને લાભ છે. બધા માણસો સરખા થાય એમ તો અને તેવું નથી. પણ ગેર બ્યાજખી રીતે માણસોમાં તંગી પેદા કરવાથી પ્રજા દુઃખી થાય છે. કુદરતી રીતે તંગી અને બરાવો રહેવાથી પ્રજા સુખી થાય છે ને સુખી રહે છે.

૨ દોલતની નસો.

આમ અમુક પ્રજામાં પૈસાનું ચક્રર તે બદનમાં લોહીના ફરવાની માફક છે. લોહી ઝપાટાથી ફરે છે તે ક્યાંતો તંદુરસ્તી અને કસરતની નિશાની હોય અથવા તો શરમ ઉપજવાની કે તાવની નિશાની હોય. શરીરની ઉપર એક જાતની લાલી તે તંદુરસ્તી બતાવે છે. બીજી લાલી તે વાંસણીના રોગનું ચિન્હ હોય. વળી એક જગ્યાએ લોહીનો બરાવો વાય તો શરીરને નુકસાન થાય છે, તેમ એક જગ્યાએ પૈસાનો બરાવો થાય તે પ્રજાની નુકસાનીનું કારણ થઈ પડે છે.

ધારો કે બે ખલાસી વડાણ બાંગવાથી એક વેરાન કિનારા ઉપર આવી પડ્યા છે. ત્યાં તેઓને પોતાની મહેનતે પોતાનાં ખોરાક વિગેરે નીપજાવવો પડે છે. જો તેઓ બન્ને તંદુરસ્ત રહી સાથે કામ કરે તો સાઈં ઘર બાંધે, ખેતર ખેડે ને બલિષ્ઠમાં કંઈક બચાવે અને આપણે ખરી દોલત કહી શકીએ. અને જો બન્ને સારી રીતે કામ કરે તો બન્નેનો તેમાં સરખો હિસ્સો ગણાય. એટલે તેઓને જે શાસ્ત્ર ભાગૂ પડ્યું તે એજ કે તેઓની મહેનતનાં ફળ તેઓને વહેંચી શેવાનો હક થયો. હવે ધારો કે થોડી મુદત પછી તેમાંથી એક જણને અસંતોષ થયો. તેથી તેઓએ જમીનના ભાગ પાડવા ને ફરેક જણ પોતાને હિસ્સાને પોતાની મેળે કામ કરવા લાગ્યો. વળી ધારો કે અણીને વખતે એક જણ માદો પડ્યો. એમ થવાથી બીજાને પોતાની મેળે મદદે બોલાવશે. ત્યારે બીજો કહી શકશે; 'હું એટલું કામ તમારે સાઈં કરવા તૈયાર છું. પણ એવી શરતે કે જ્યારે કામ પડે ત્યારે તમારે મારે સાઈં તેટલુંજ કરવું. તમારે મને લખી

આપણું પડશે કે જેટલા કલાક હું કામ કરું, તેટલા કલાક તમારે મારી જમીન ઉપર ખર્ચ પડશે કામ કરવું." વળી ધારો કે માંદાની માંદગી લાંબી ચાલી ને દરેક વેળા એ પેલા સાળ માણસને ઉપર પ્રમાણે લખત આપણું પડ્યું. ત્યારે માંદો સાળે થાપ ને વેળા દરેક જણની શી સ્થિતિ થઈ? ખન્ને જણ મરીયા થયા ગણાય. કેમકે માંદો માણસ ખાટલે ગ્લો ને દરમિયાન તેના કામનો લાભ ન મળ્યો. પેલો માધ્યમ ધ ખૂબ વધારે કામ કરનારો છે એમ પણ માની લખ્યો. છતાં તેણે જેટલો વખત માંદાની જમીનને આપ્યો તેટલો પોતાની જમીનમાંથી ગયો એ તો ચોક્કસ વાત ઠરી. એટલે ખન્ને જણની જે મિલકત હોવી જોઈએ તેમાં ઘટાડો થયો.

એટલુંજ નહિ પણ દરેક જણ વચ્ચેનો સંબંધ બદલાયો. માંદો માણસ પેલાનો કરજદાર થયો. ને પોતાની મજૂરી આપીનેજ પોતાનું ખનાજ લઈ શકે. હવે ધારો કે સાળ માણસે પોતાને મળેલા દસ્તાવેજનો ઉપયોગ કરવા પાડ્યું. જો તેમ કરે તો તે પોતે તદ્દન આરામ લઈ શકે—આળસુ થઈ શકે; તેની મરજી પડે તો સાળ થએલા માણસની પાસેથી ખીજાં લખત લે એમાં કંઈ ગેરકાયદેસર થયું એમ કોઈ નહિ કહી શકે. હવે જો કોઈ પરદેશી ચડી આવે તો તે જોઈ કે એક માણસ દોલતવાન થયો છે ને ખીજો માંદો પડ્યો છે તે વળી એક આરામ કરતો આળસમાં પડ્યો રહે છે ને ખીજો મજૂરી કરતો છતાં તાંગી ભોગવે છે. આમાંથી વાંચનાર જોઈ શકશે કે ખીજાની મજૂરી મેળવવાના હકનું પરિણામ એ આવે છે કે ખરી દોલતનો ઘટાડો થાય છે.

હવે ખીજો દાખલો લઈએ. ત્રણ જણે એક રાજ્ય સ્થાપ્યું ને ત્રણે

જલ્દી નોખા રહેવા લાગ્યા. દરેક જુદો જુદો પાક હિતાર્થે કે જેનો ઉપયોગ બધા કરી શકે. વળી ધારો કે તેમાંથી એક માણસે બધાના વખતનો બચાવ કરવા સારું પોતે ખેતી છોડીને એકનો માથા બીજાને પહોંચાડવાનું માથે લીધું ને બહામાં અનાજ લેવાનું કરાવ્યું. જે આ માણસ નિયમસર માલ લાવી લઈ જાય તો બધાને લાભ થાય. હવે ધારો કે આ માણસ માલની ખાપ લે કરવામાં ચોરી કરે છે. પછી તંગીનો વખત આવે છે તે વેળા તે હાલ પોતે ચારેસો દાણો બહુ આકરે બાવે આપે છે. આમ કરતાં છેવટે તે માણસ બેઠું ખેડતને બિખારી કરી મૂકી શકે છે ને છેવટે તેઓને પોતાના મજુર બનાવે.

ઉપરનો દાખલો ચોક્કસો અન્યાય બતાવે છે. છતાં આમજ હાલના ચેપારીઓનો મામલો ચાલે છે. વળી આપણે એમ પણ જોઈ શકીશું કે આમ ચારીનો બનાવ બન્યા પછી ત્રણે જલ્દીની મિલકત એકઠી કરું તો પેલા માણસ પ્રમાણિક હોત ને શાત તેના કરતાં ઓછી થશે. પેલા બે ખેડતાનું કામ ઓછું થયું. તેઓને જોઈતી ચીજો નહિ મળવાથી તેમની મહેનતનું સંપૂર્ણ ફળ તેઓ નહિ લાવી શક્યા. અને પેલા ચાર હાલના હાથમાં જે ચોરીનો માલ આવ્યો તેનો પૂરો ને સરસ ઉપયોગ નહિ થયો.

એટલે આપણે ગણિતના જેવો હિસાબ કરી શકીએ છીએ કે અમૂક પ્રજાની દોલત તપાસતાં તે દોલત કેમ મળી છે તેની ઉપર, તેને પૈસાદાર ગણવી કે નહિ તેનો આધાર રહ્યો છે. પ્રજાની પાસે આટલા પૈસા છે તેથી તે તેટલી પૈસાદાર છે એમ નહિ કહી શકાય. અમૂક માણસના હાથમાં અમૂક પૈસા તે ખંત, હોશિયારી, ને

આપાદાનીની નિશાની હોય; અગવા તે નાશકારક મેળ મળ, અતિ જુલમ અને દગાની નિશાની હોય. અને આમ દિસાવ કરવો તે માત્ર નીતિ ખતાવે છે. એક દોલત એવી છે, જે પેદા થતાં ખીજી દશ ગણી થઇ હોય. ખીજી એવી કે એક માણસના હાથમાં આવતાં દશગણીનો નાશ થયો હોય.

એટલે નીતિ અનાતિનો વિચાર કર્યા વિના દોલત એટલી કરવાના ધારા ધડવા એ તો માત્ર માણસની મગફરી ખતાવનારી વાર્તા થઇ. “સસ્તામાં સસ્તું ખરીદી મોંઘામાં મોંઘું વેચવું,” એવો નિયમ છે તેના જેવું ખીજું કશું માણસને નામોશી લગાડનારું નથી. ‘સસ્તામાં સસ્તું લેવું’ એવો સમજ્યા પછી આવ કેમ થટયા ? આમ લાગ્યા પછી બારોટીયા બળીને થએલા દોલસા મોંઘા હોઈ શકે છે. ધરતીકંપ થયાથી પડી મએલા ધરની છોટા મોંઘી હોઈ શકે છે. પણ તેથી આગ અને ધરતીકંપ એ પ્રજાના લાભને સારૂ થયાં એમ કહેવાની કોઈની દિમ્મત નહિ ચાલે. વળી “મોંઘામાં મોંઘું વેચવું” એ સમજ્યા. પણ મોંઘવારી કેમ આવી ? રોટીનું દામ તમને આજે સારૂ મળ્યું. પણ તમે શું તે દામ, મરતા માણસની હેઠ્ઠી કોડી લદને લીધું ? અથવા તો તમે તે રોટી કોઈ શાહકારને આપી કે જે કાલે તમારું બધું પડાવી લેશે ? કે શું તમે તે કોઈ સિપાઇને આપી કે જે સિપાઇ તમારી બેંક લૂંટવા જનારો છે ? આમાંના એકે સલાહનો જવાબ તમે વખતે ન આપી શકો એવું ખતી શકે છે. કેમકે તમે જાણતા નથી. પણ તમે બાજબી દામે નીતસર વેચી કે નહિ તે તો કહી શકો છો. અને બાજબી ન્યાયનીજ દરકાર રાખવાની જરૂર છે. તમારા

કામથી કોઈને દુઃખ ન થાય એટલું જ જાણવું ને ને પ્રમાણે કરવું એ તમારી ફરજ છે.

આપણે જોઈ ગયા કે પૈસાની કિંમત, માણસોની મજૂરી તે વડે મેળવવા ઉપર છે. જો મજૂરી મફત મળી શકે તો પૈસાની ગરજ રહેતી નથી. પણ માણસોની મજૂરી વગર પૈસા મળી શકે એવા દાખલા જોવામાં આવે છે. અને પૈસામળ કરતાં બીજું નીતિયજ વિશેષ કામ કરે છે એવા દાખલા આપણે જોઈ ગયા. પૈસા જ્યાં કામ નથી કરી શકતા ત્યાં સદ્ગુણ કામ કરે છે એમ આપણે જોયું છે. ઇંગ્લાંડમાં ધણી જગોએ પૈસાથી માણસોને ભોળવી શકાતા નથી.

વળી જો આપણે કમુદ્ર દરીયાઈ કે માણસોની પાસેથી કામ લેવાની શક્તિ તે દોલત છે, તો આપણે એમ પણ જોઈ શકીએ કે તે માણસો જેટલે દુઃખજે હુશિયાર અને નીતિવાન હોય તેટલે દરજ્જે દોલતનું માપ વધ્યું. એમ વિચારતાં આપણે જોઈશું કે ખરી દોલત તે સોનું રૂપું નથી પણ માણસો પોતે છે. દોલતની બોળ બરતીના આંતરડાંમાં નથી કરવાની, પણ માણસના દિલમાં કરવાની છે. અને એ વાત ખરી હોય તો અર્થશાસ્ત્રીના ખરે નિયમ તો એ થયો કે જેમ અને તેમ માણસોને તનમાં, મનમાં ને માનમાં આરોગ્ય રાખવા. એવો અવસર પણ આવે કે જ્યારે ઇંગ્લાંડ ગોવળકોંડાના હીરાથી ગુલામોને શસ્ત્રગારી પોતાની દોલતનો દેખાવ કરવાને બદલે, ખરા ગ્રીસના નામાંકિત માણસો કહેલું તેની માફક પોતાના નીતિવાન મહાપુરુષોને બતાવીને કહી શકે કે

“આ મારી દોલત છે.”

૩ અદ્વૈત ન્યાય.

ઇસ્વી સન પૂર્વે કેટલાક સૈકા ઉપર એક યહુદી વેપારી થઇ ગયો. તેનું નામ સોસોમન હતું. તેણે ધણો પૈસો મેળવ્યો હતો અને તે ધણો પ્રખ્યાત થયો હતો. તેની કહેવતો આજ પશુ યુરોપમાં ચાલી રહેલી છે. વેનીસના લોકો તેને એટલો ચકાતા કે તેઓએ વેનીસમાં તેનું બાવડું ઉત્તું કરેલું જો કે એની કહેવતો આ જમાનામાં ગોખી રાખવામાં આવે છે છતાં તે પ્રમાણે ચાલનારા બહુ થોડા આદમીઓ છે તે કહે છે કે “જેઓ જુદું બોલીને પૈસો કમાય છે તેઓ મગર છે ને તેઓના મોતની એ નિશાની છે ” વળી બીજી જગ્યાએ તેણે કહ્યું છે કે “ હરામખોરોની દોલત કંઈ ફાયદો કરતી નથી. સત્ય એ મોતમાંથી બચાવે છે. ” આ બંને કહેવતોમાં સોસોમન ખતાવ્યું છે કે અન્યાયે મેળવેલી દોલતનું પરિણામ મેં ત છે. આ જમાનામાં જુદું અને અન્યાય એવી સરસ રીતે બોલવામાં તથા કરવામાં આવે છે કે આપણે સાધારણ રીતે તે કહી શકતા નથી. જેમકે જુદી જાહેરખબરો નાખવામાં આવે છે વસ્તુઓની ઉપર માણસ ભોળવાય તેવાં નામ ઝઢોટાડવામાં આવે છે, વિગેરે.

વળી તે ડાહ્યો માણસ કહે છે: “ જેઓ દોલત વધારવાને ગરીબોને પીડે છે તે છેવટે બીજા માગતા થશે. ” વળી તે કહે છે: “ગરીબોને સતાવો નહિ. કેમકે તેઓ ગરીબ છે. વેપારમાં પીડાએલાની ઉપર જીલ્લમ ન કરો, કેમકે જેઓ ગરીબને સતાવશે, તેઓને ખુદા સતાવશે.” છતાં હાલ તો વેપારમાં મૂએલા ઉપરજ પાટુ મારવામાં આવે છે. જે માણસ બીડમાં આવ્યો હોય તેનો લાભ લેવા આપણે

તૈયાર થઈ જમ્યાં છીએ. ઘાડ પાડુઓ તવંગર ઉપર ઘાડ પાડે છે. પણ વેપારમાં તો ગરીબોને લૂંટવામાં આવે છે.

વળી સોલોમન કહે છે: “તવંગર અને ગરીબ બંને સરખા છે. ખુદા તેઓનો પેદા કરનાર છે. ખુદા તેઓને જ્ઞાન આપે છે.” તવંગરને ગરીબ વિના અને ગરીબને તવંગર વિના આલ્લતું નથી. એક બીજાનો ખપ હમેશાં રહેલો છે. એટલે કોઈ કોઈને કયો નીચો કહી શકે તેવું નથી; પણ જ્યારે આ બંને પોતાનું એકસરખાપણું બૂલી જાય છે, ને ખુદા તેઓને સમજ દેનારો છે એ વાતનું જ્ઞાન જતું રહે છે ત્યારે વિપરીત પરિણામ આવે છે.

દોલત નદીઓના જેવી છે. નદી હમેશાં દરિયા તરફ એટલે નીચાણમાં જાય છે. તેમ દોલત પણ હમેશાં જ્યાં જરૂર હોય તેવી જગ્યાએ જવી જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ જેમ નદીની ગતિમાં ફેરફાર થઈ શકે છે, તેમ દોલતની ગતિમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. ધણી નદીઓ જ્યાં ત્યાં વહે છે ને તેની આસપાસ ધણું પાણી હોઈ ઝેરી હવા પેદા થાય છે. તેજ નદીઓને બંધ બાંધી તેનું પાણી જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં વહે તેમ કરવામાં આવે, તો તેજ પાણી જમીનને સરળ કરે છે, ને આસપાસની હવા સુંદર કરે છે. તેમજ દોલતનો ગમે તેમ ઉપયોગ થાય તો તેથી માણસોમાં દુષ્ટતા વધે, બૂખમરો ચાલે, ને ટૂંકામાં તે દોલત ઝેર સમાન ગણાય. પણ જો તેજ દોલતની ગતિને બાંધવામાં આવે, તેને નિયમસર વાપરવામાં આવે તો બાંધેલી નદીની જેમ તે દોલત સુખાકારી નીપજવે છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ દોલતની ગતિ રોકવાનો નિયમ તદ્દન બૂલી જાય છે. તેઓનું શાસ્ત્ર તે માત્ર દોલત મેળવવાનું શાસ્ત્ર છે. પણ દોલત

તો ધણી રીતે મેળવાય છે. એક જમાનો એવો હતો કે ન્યારે યુરોપમાં લોકો પૈસાદારને ઝેર આપી તેના પૈસા લઈ પોતે પૈસાદાર થતા. આ જમાનામાં ગરીબ લોકોને સારૂ જે પોરાક તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં વેપારીઓ મેળવણી કરે છે. જેમકે દૂધમાં ટંકણુખાર નાખે છે, આટામાં પટેટા નાખે છે, તેમજ કાશીમાં ચીકરી, માખણમાં ચરબી વિગેરે. આ પણ ઝેર દઇને પૈસાદાર થવા જેવું છે. આને આપણે પૈસાદાર થવાનો હુન્નર અથવા તેવું શાસ્ત્ર કહીશું ?

પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ લૂંટીને પૈસાદાર થવું તદ્દન કહેતા હોય એમ નહિ માનવું જોઈએ. તેઓએ કહેવું જોઈએ કે તેઓનું શાસ્ત્ર, કાયદેસર અને ન્યાયી રસ્તે પૈસાદાર થવું એ છે. ધણી વસ્તુ કાયદેસર હોય છતાં ન્યાયપુદ્ધિથી ઉલટી હોય એવું આ જમાનામાં બને છે. એટલે ન્યાયની રીતે દોષત મેળવવી એજ ખરો રસ્તો ગણાય. અને જો ન્યાયથીજ દોષત મેળવવી એ ખરું હોય તો માણસનું પ્રથમ કામ ન્યાયપુદ્ધિ શીખવાનું છે. માત્ર આપણેના કાયદાથી કામ લેવું કે વેપાર કરવો એટલુંજ નથી. માછલાં, વડ, ઉંદર એજ રીતે રહે છે. મોટી માછલી નાની માછલીને ખાય છે, ઉંદર નાના જંતુને ખાય છે, વડ માણસ સૂકાને ખાય છે. તેઓનો એજ કાયદો છે: તેઓને ખાંજી સમજ નથી. પણ ખુદાએ માણસને સમજ આપી છે, ન્યાય-પુદ્ધિ આપી છે. તેની રૂએ તેણે બીજાઓને ખાઈ જઈ-તેઓને છોતરી તેઓને બિખારી કરી-પોત પૈસાદાર થવાનું નથી.

ત્યારે હવે આપણે જોવાનું છે કે મજૂરોને મજૂરી આપવાનો ન્યાય તે શું ?

આપણે અગાઉ કહી ગયા કે મજુરને બ્યાજખી પગાર એ ગણાય, કે નેટલી મજુરી તેણે આજે આપણે સાડ કરી, તેટલી મજુરા આપણે તેને નોંધએ ત્યારે આપીએ. જો તેને ઓછી મજુરી મળે, તો ઓછો, ને વધારે મજુરી મળે તો વધારે બદલો.

એક માણસને મજુર નોંધએ છે. તેને એ જણ પોતાની મજુરી આપવા કહે છે. દરે જો ઓછું લે, તેને મજુરી આપી હોય તો તે માણસને ઓછું મળશે. જો વધારે માણસ માંગનાર હોય ને મજુર એકજ હોય તો તેને માંગ્યું દામ મળશે ને તે મજુરને ઘણું ભાગે નોંધએ તે કરતાં વધારે મજુરી મળશે. આ બેઉના વચ્ચેની રકમ તે વાજખી મજુરી ગણાશે.

મને કોઈ માણસ પૈસા ઉછીના આપે ને તે મારે અમુક મુદત પછી દેવા હોય તો તે માણસને બ્યાજ આપીશ, રોમજ આજે મને કોઈ પોતાની મજુરી આપશે તો તે માણસને મારે તેટલીજ મજુરી અને તેથી કંઈક વધારે બ્યાજ બદલ આપવું જોઈએ. આજે મારે સાડ કોઈ માણસ એક કલાક દામ કરે તો તેને સાડ મારે એક કલાકને પાંચ મીનીટ કે તેથી વધારે દામ કરવાનું વચન આપવું જોઈએ. આમ દરેક મજુરને વિશે સમજવું.

દરે જો મારી પાસે એ મજુર આવે ને તેમાંથી એક જો ઓછું લેશે તેને હું કામે લગાડું. તો પરિણામ એ આવશે કે જેને મેં કામે લગાડ્યો તે અડધો ભુખ્યો રહેશે ને જો રોજગાર વિના રહ્યો તે તો એમજ રહેશે. જો મજુરને હું રાખું તે મજુરને બરાબર

દાડીયું આપું તો પણ બીજો મજુર ધંધા વિના રહેશે, છતાં જોને મેં રાખ્યો છે તેને જૂને મરવાનું નહિ થાય અને મેં મારા પૈસાનો વ્યાજખી ઉપયોગ કર્યો ગણાશે. ખરેખરો જૂખમરો જ્યારે ઓછું દાડીયું દેવામાં આવે છે ત્યારેજ દાખલ થાય છે. જો હું વ્યાજખી મજુરી આપું તો મારી પાસે નકામી દોલત એકઠી નહિ થાય. હું મોજ મળમાં પૈસો નહિ વાપરું, ને મારે હાથે ગરીબાધ નહિ વહે. જોને હું વ્યાજખી દામ આપીશ તે માણસ બીજાને વ્યાજખી આપતાં શીખશે ને એમ ન્યાયનો ઝરો સૂકાઈ જવાને બદલે જેમ આગળ ચાલશે તેમ જોર લેશે, અને જે પ્રજામાં આ પ્રમાણે યુદ્ધિ હશે તે પ્રજા સુખી હશે ને ઘટતી આપાદ થશે.

આ વિચાર પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રીઓ ખોટા પડે છે. તેઓ કહે છે કે જેમ હરિદાસ વહે, તેમ પ્રજા આપાદ થાય. હકીકતમાં આ વાત જૂલમરેલી છે. હરિદાસનો હેતુ મજુરીનો દર ઘટાડવાનો છે, ત્યાં પૈસાદાર વધારે પૈસો એકઠો કરે છે, ને ગરીબ વધારે ગરીબ થાય. જો આવી હરિદાસથી છેવટે પ્રજાનો નાશ થવાનો સંભવ છે. આપણેનો કાયદો તો એ હોયો. જોઈએ, કે દરેક માણસને તેની લાયકાત મુજબ દાડીયું મળ્યા કરે. આમાં પણ હરિદાસ રહેશે છતાં પરિણામ એવું આવશે, કે માણસો સુખી અને હુશિયાર થશે કેમકે પછી તો મજુરી મેળવવાને સારૂ પોતાનો દર ઓછો કરવો પડશે એમ નથી પણ દામ મેળવવાને સારૂ હુશિયાર થવું પડશે. એવાજ દારણથી લોકો સરકારી નોકરી મેળવવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં દરજ્જા પ્રમાણે દરમાયા આંધેલા હોય છે હરિદાસ માત્ર હુશિયારીની હોય છે અરજદાર ઓઢો પગાર લેવાનું નથી કહેતો પણ પોતાનામાં શ્રીમતા

કરતાં વધાર ચાતુરી છે એમ ખતાવે છે. નૌકા સૈન્યમાં અને સિપાઇ ની નૌકરીમાં એવોજ નિયમ જાગરણમાં આવે છે. અને તેથીજ ઘણે ભાગે તેવાં ખાતાંઓમાં ગડબડ અને અનીતિ ઓછાં જોવામાં આવે છે. છતાં વેપારીમાંજ ખોટી હરીશાઈ રહી છે અને તેના પરિણામે દગો; લુચ્ચાઇ, ચોરી વિગેરે અનીતિ વધી પડી છે. ખીજી તરફથી જે માલ તૈયાર થાય છે તે ખરાબ ને સડેલો હોય છે. વેપારી જાણે કે ખાઈ, મજૂર જાણે કે કે જેતડું ને ધરાક જાણે કે વચમાંથી કમાઈ લઈ. આમ વહેવાર ખગડે છે, ને માણસોમાં ખટખટ ઉભી થાય છે; બૂખમરો જામે છે, હડતાલો વધી પડે છે, શાહુકાર લઈંગા અને છે, ને ધરાકો નીતિ સાચવતા નથી. એક અન્યાયમાંથી ખીજી ઘણા પેદા થાય છે ને અંતે શાહુકાર વાણીતર ને ધરાક બધા દુઃખી થાય છે ને પાયમાલ થાય છે. જે પ્રજામાં આવા રિવજ ચાલે છે તે પ્રજા અંતે હેરાન થાય છે. પ્રજાનો પૈસોજ ઝેર થઇ પડે છે.

તેથીજ જાનીઓએ કહ્યું છે કે જ્યાં પૈસો પરમેશ્વર છે, ત્યાં ખરા પરમેશ્વરને કોઈ પૂજતું નથી. દાસ્યત અને ખુદાને અણુમનાવ છે. ગરીબના ધરમાંજ ખુદા વસે છે. આમ અંગ્રેજ પ્રજા મોટેથી બોલે છે છતાં વહેવારમાં પૈસાને સર્વોપરી પદ આપે છે. પ્રજાના પૈસાદાર માણસની ગણતરી કરી પ્રજાને સુખી માને છે. ને અર્થશાસ્ત્રીઓ પૈસો જલદીથી કમ કમાવો તેના કાયદા ધડે છે, કે જે શીખીને પ્રજા પૈસો મેળવે. ખરું અર્થશાસ્ત્ર તેા ન્યાય-ખુદિતું છે. દરેક સ્થિતિમાં રહી ન્યાય કેમ કરવો નીતિ કેમ જાગવવી

એ શાસ્ત્ર જે પ્રજા શીખે છે તેજ સુખી થાય. બાકી તો ફાંસાં છે. ને વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ જેવું બને છે. પ્રજાને ગમે તેમ કરી પૈસાદાર થતાં શીખવવું તે વિપરીત બુદ્ધિ શીખવવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખરું શું ?

ગયા ત્રણ પ્રકરણમાં આપણે જોયું ગયા કે અર્થશાસ્ત્રીના જે સાધારણ નિયમો ગણાય છે તે વ્યાજગી નથી તે નિયમો પ્રમાણે ચાલવાથી માણસો અને પ્રજા દુઃખી થાય છે. ગરીબ વધારે ગરીબ બને છે અને પૈસાદારની પાસે પૈસો વધારે એકઠો થાય છે; છતાં બેમાંથી એકે સુખી થતા કે રહેતા નથી.

અર્થશાસ્ત્રીઓ માણસોની વર્તણૂંક ઉપર વિચાર નહિ કરતાં જેમ વધારે પૈસો એકઠો થાય તેમ વધારે આત્માદાની માને છે. ને પ્રજાના સુખનો આધાર માત્ર પૈસા ઉપર રાખે છે તેથી તેઓ શીખવે છે કે જેમ કારીગરી વિગેરેના વધારાથી પૈસો એકઠો થાય તેમ સારું. આવા વિચારોના ફેલાવાથી ઇંગ્લાંડમાં ને બીજા મુલકોમાં કારખાનાં વધી પડ્યાં છે. બહુ માણસો ચક્રોમાં એકઠા થાય છે. ને ખેતરો છોડી દે છે. બહારની સુંદર અને સ્વચ્છ હવા છોડી કારખાનાંઓની મંદી હવા આપે. હડાડો આસમાં લઈ સુખ માને છે. પરિણામે પ્રજા નમળી પડતી જાય છે; લોભ વધતો જાય છે. અમીતિ વધારે ફેલાય છે. અને જ્યારે અનીતિ કહાડવાની વાત કરવા બેસીએ ત્યારે

કાળામાં ખપતા માણસો વાત કરે છે કે અનીતિ જય નહિ, અચાની માણસોમાં એકદમ જ્ઞાન આવે નહિ, તેથી જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દિયું. આવી દલીલ કરતાં તેઓ ભૂલી જાય છે કે ગરીબોની અનીતિનું કારણ તવંગર માણસો છે. તેઓને ખાતર-તેઓની મોજમજ પૂરી પાડવા ખાતર ગરીબ મજુરો રાત દહાડો ગુલામગીરી કરે છે. તેઓને શીખવા કે સારું કામ કરવા એક પગ મળતી નથી. તવંગરને જોઈ તેઓ પણ તવંગર થવા માગે છે. તવંગર નથી થવાનું તેથી તેઓ કચવાય છે, ગુસ્સે થાય છે. પછી બાન ભૂલે છે ને છેવટે સારે રસ્તે પૈસો ન મળવાથી દગો કરી પૈસો મેળવવાનાં કાંઈ મારે છે. આમ પૈસો અને મજુરી બંને ફાકટ જાય છે, અથવા દગો ફેલાવવામાં વપરાય છે.

હકીકતમાં ખરી મજુરી એ કે જેથી ઉપયોગી વસ્તુ પેદા થાય. ઉપયોગી વસ્તુ એ કે જેથી માણસ જાતનું ભરણ પોષણ થાય. ભરણ પોષણ એ કે જેથી માણસને જોઈતું ખાવાનું તથા ઓઢવા પહેરવાનું મળે કે જેથી તે નીતિને માર્ગે રહીને જીવતાં લગી સત્કર્મો કરે. આવો વિચાર કરતાં જે મહાન આરંભો થાય છે તે નફામાં ગણવા જોઈએ. કારખાનાઓ કાઢી ધનાઢય થવાના રસ્તા હોવા તે પાપકર્મ જેવું થવા સંભવ છે. પૈસો પેદા કરનારા બધા મળે છે પણ રીતસર વાપરનારા થોડા છે. જે પૈસો પેદા કરવાથી મજનો નાશ થનો હોય તે પૈસો કામનો નથી. છતાં હાલ જે કરોડાપતિ છે તેઓ મોટી અને અનીતિવાળી લડાઈઓનું કારણ બધ પડ્યા છે. આ જમાનાની ઘણી ખરી લડાઈઓનું કારણ પૈસાનો ભોભ જોવામાં આવે છે.

માણસો એમ કહેતાં જોવામાં આવે છે કે બીજાઓને સુધારવા, ધર્મ આપવું એ બનવા જેવું નથી; તેથી જેમ રહેઠું' ઘરે તેમ રહેવું. ને પૈસો એકઠો કરવો. આમ કહેનારા પોતે નીતિ સાચવતા નથી, કેમકે જે માણસ નીતિ સાચવે છે, ને લોભમાં પડતો નથી તે પ્રથમ તે પોતાનું મન કાયમ રાખે છે. પોતે ખરા રસ્તામાંથી ચળતો નથી ને પોતાના કર્મથીજ બીજાની ઉપર અસર કરે છે. જેની પ્રજા બની છે તેઓ પોતે નીતિના નિયમો ન જાળવે ત્યાં સુધી પ્રજા કેમ નીતિવાન થાય? આપણે ગમે તેમ વર્તી આપણા પાડોશીની અનીતિને સાફ તેની બૂલ કાઢીએ એથી સાફ પરિણામ કેમ આવે?

આવા વિચારો કરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પૈસો એ માત્ર સાધન છે. અને તે વડે સુખ તથા દુઃખ બને મેળવાય છે. જો સારા માણસના હાથમાં ને આવે તો તેથી ખેરો ખેડાય છે, ને અનાજ પાકે છે. ખેડુતો નિર્દોષ મજૂરી કરી સંતોષ પામે છે ને પ્રજા સુખી રહે છે. ખરાય માણસોના હાથમાં આવવાથી તેમાંથી (ધારો કે) કાશ્મીરના બને છે, માણસોનું સત્યાનાથ વાળે છે; કાશ્મીરના બનાવનારી પ્રજા અને જેની ઉપર તે વપરાય તે પ્રજા બને હેરાન થાય છે.

એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે ખરા માણસો એજ ખરી દોષત છે જે પ્રજામાં નીતિ છે તે પ્રજા દોષતવાન છે આ જમાનો મોજમળતો નથી દરેક માણસ પોતાથી બનતી મહેનત મજૂરી કરવાના છે. આપણે આગળના હાખસાઓમાં જોઈ ગયા કે જ્યાં એક માણસ આજીવ રહે છે ત્યાં બીજાને ખેતડી મજૂરી કરવી

પડે છે. ઇંગ્લાંડમાં જે બૂખમરો વરતે છે તેનું આજ કારણ છે. કેટલાક માણસોના હાથમાં પૈસો એકઠો થવાથી તેઓ ઉપયોગી કામ કરતા નથી. તેમ થવાથી તેઓને સાર ખીજ માણસોને મજૂરી કરવી પડે છે, આ મજૂરી ઉપયોગી નહિ હોવાથી મજૂરી કરનારે કાયદો થતો નથી. તેમ થવાથી પ્રજાની મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે; એટલે જો કે ઉપરથી એમ જણાય કે માણસોને કામ મળે છે. પણ અંદર તપાસતાં આપણને માલમ પડે છે કે ધણા માણસોને નવરા બેસવું પડે છે. વળી અદેખાઈ પેદા થાય છે, અસતોષનાં મૂળ બાજે છે, અને છેવટે પૈસાદાર અને ગરીબ,—શૈઠ અને મજૂર—બંને પોતાની હાલતો છે. જેમ બિલાડી કુંદર વચ્ચે સદાય અણબનાવ રહે છે તેમ પૈસાદાર અને ગરીબ,—શૈઠ અને મજૂર—વચ્ચે વેર ભાવ થાય છે, અને માણસો માણસ મરી જનનવરની સ્થિતિએ પહોંચે છે.

સ્વરાજ્યનો સાચો આગ'

—૪—

સારાંશ.

મહાન રસ્કીનના લખાણની મતલબ હવે અમે પૂરી કરી છે. આ લખાણ જો કે ધણા વાંચનારને લૂખું જણાશે છતાં જોઓએ તે વાંચ્યું છે તેઓને અમે ફરીથી વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ 'ઇ. ઓ.' ના બધા વાંચનાર તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે ચાલે એવી આજ્ઞા રાખવી એ વધારે પડતું ગણાશે; પણ ખડુ જૂજ વાંચનાર પણ જો તેનો અભ્યાસ કરી નેમાંથી સાર ખેંચશે, તો અમારી મહેનત શી સમજીશું. કદાચ તેનું ન બને તો પણ રસ્કીનના છેલ્લા

પ્રકરણ પ્રમાણે અને અમારી દરજ બળતી ગયા તેમાંજ ફળનો સમાપ્ત થયો એટલે અમારે સદાય સંતોષ પામવા જેવું છે.

રસડાને પોતાના બાપચો-અંગ્રેજો-ને સારું લખ્યું તે જો અંગ્રેજોને એક દિસે લાગુ પડે છે તો હિંદીને હજાર દિસે લાગુ પડે છે હિંદુસ્તાનમાં નવા વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે. આજકાલના પશ્ચિમની કેળવણી પામેલા જુવાનોમાં જુસ્સો આવ્યો છે એ તો ઠીક વાત છે; પણ જુસ્સાનો ઉપયોગ સારો થાય તો સારું પરિણામ આવે ન ખોટો થાય તો નબળું પરિણામ આવતુંજ જોઈએ. 'સ્વરાજ્ય' મેળવવું એવો અવાજ એક કારથી આવે છે; વિદ્યાયતનાં જેવાં કારખાના કઢાડી ઝપાટાબેર પૈસો એકઠો કરવો એવો અવાજ બીજી તરફથી આવે છે.

સ્વરાજ્ય શું તે આપણે ભાગ્યેજ સમજતા હોઈશું. નાતાલને સ્વરાજ્ય છે, છતાં અમે કહીએ છીએ કે નાતાલના જેવું આપણે કરવા માગતા હોઈએ તો એ સ્વરાજ્ય નહિં રાજ્ય જેવું છે. તેઓ કાફરાને કચરે છે, હિંદીને હણે છે. સ્વાર્થમાં આંધળા થઈ સ્વાર્થ રાજ્ય ભોગવે છે. કદિ કાફરા અને હિંદી નાતાલમાંથી જાય તો તેઓ માંહોમાહે લડી સમાપ્ત થઈ જાય.

ત્યારે શું દ્વાંસવાદના જેવું સ્વરાજ્ય મેળવીશું ? જનરલ સ્મટ્સ તેઓના મુખીમાંના એક છે તે પોતાના લખેલા કે બોલેલા બોલ પાળતા નથી. કહે છે કંઈ, કરે છે કંઈ. અંગ્રેજો તેનાથી કાચર થઈ ગયા છે. પૈસો બચાવવાને બદલે અંગ્રેજ તિપાઈઓની ચાકુ ફાંછી ઉપર તેણે પગ મૂક્યો છે ને તેની જગ્યાએ ડચને રાખે છે.

અમે માનતા નથી કે તેમાંથી છેવટે કંઈ પણ સુખી થાય. જેઓ સ્વાર્થની ઉપર નજર રાખે છે તે પારદી પ્રજાને લૂંટવા પછી પોતાની પ્રજાને લૂંટવા સહેજે તૈયાર થશે.

દુનિયાના બધા બામ ઉપર નજર કરતાં જોઈ શકીશું કે સ્વરાજ્યને નામે ઝોળખાતું રાજ્ય પ્રજાની આબાદાની કે સુખને સારૂ બસ નથી. એક સહેલો દાખલો લખને તે સહેજે જોઈ શકીશું લૂટારૂઓની ટાળીમાં સ્વરાજ્ય હશે તો પરિણામ શું આવશે તે બધા જોઈ શકશે. તેઓની ઉપર તો કાંઈ લૂંટારૂ નહિ હોય એવા માણસનો કાણુ હશે તોજ તેઓ છેવટે સુખી થશે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લાંડ એ બધાં ભાટાં રાજ્યો છે. પણ તેઓ ખરાં સુખી છે એમ માનવાનું કારણુ નથી.

‘સ્વરાજ્ય’ નો ખરા અર્થ એ છે કે પોતાની ઉપર કાણુ રાખતાં આવડવું. આમ તો તેજ માણસ કરી શકે કે જે પોતે નીતિ જાળવે છે; છેતરતો નથી; પોતાનાં માતાપ, પોતાની સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં, પોતાના નોકર, પોતાના પાડોશી એ બધા તરફની દરજ્જા બાળવે છે. આ માણસ મને તે દેશમાં બેઠો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. જે પ્રજામાં એવા માણસો ઘણા હોય તેને સહેજે સ્વરાજ્ય છે.

એક પ્રજા ખીજી ઉપર રાજ્ય મચાવે તે સાધારણ રીતે બેઠું ચલાય. અંગ્રેજો આપણી ઉપર રાજ્ય કરે છે એ વિપરીત વાત છે. પણ અંગ્રેજો હિંદુસ્થાન છોડે ત્યાં હિંદીએ કમાણી કરી એમ માનવાનું કારણુ નથી. તેઓ રાજ્ય કરે છે તેનું કારણુ આપણે જ છીએ; તે કારણુ આપણે કુસંધ, અપણી અનીતિ અને આપણું

અજ્ઞાન એ છે. આ ત્રણ વસ્તુ દુર-ધાય તો એક પાંખડી હસાવ્યા વિના અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડે; એટલુંજ નહિ, પણ આપણે ખરું સ્વરાજ્ય ભોગવતા થઈએ.

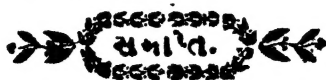
‘ બોમ્બ ’ વછોડવાથી ધણા ખુશી થતા જોવામાં આવે છે. આ માત્ર અજ્ઞાન અને અભ્યુસમજની નિશાની છે. બધા અંગ્રેજોને મારી શકાય તો જેઓ મારનારા છે તેઓ હિંદુસ્તાનના ધણી થાય. એટલે હિંદુસ્તાન તો ચંડીચંડ રહે. અંગ્રેજોને મારનારા બોમ્બ, અંગ્રેજ ગયા પછી હિંદીની ઉપર પડશે. ફ્રાંસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રેસીડન્ટને મારનારા તં ફ્રેંચજ હતો. અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ કલીવલંડને મારનાર અમેરીકન હતો. એટલે આપણને લાજમ છે કે ઉતાવળમાં વગર વિચારે પશ્ચિમની પ્રજાની નકલ આંધળાપણે નથી કરવાની.

જેમ પાપકર્મથી-અંગ્રેજોને મારીને-ખરું સ્વરાજ્ય નહિ મેળવાય તેમજ હિંદુસ્તાનમાં કારખાનાં બોત્રવાથી પણ સ્વરાજ્ય નથી મળવાનું. સોનું રૂપ એકદું થશે તેવી કંઈ રાજ્ય નથી મળવાનું. આ વાત રસ્કીને આમેદુલ સાબીની કરી આપી છે. ચાહ રાખવાનું છે કે પશ્ચિમના સુધારાને માત્ર સો વર્ષ થયાં છે. ખરું જોતાં પચાસ ગણાય. તો તેટલામાં તો પશ્ચિમની પ્રજા વર્ણસંકર જેવી જોવામાં આવે છે. યુરોપની જે દશ છે તેવી હિંદુસ્તાનની કદી ન થજો એમ અમે માગીએ છીએ. યુરોપની પ્રજાઓ એક બીજાની ઉપર ટાંપીને બેઠી છે. માત્ર પોતાના દાંતોજાની તેમજીથીજ બધા ગુપચુપ છે. કોણ વેળા જાગરદસ્ત ભડકે થશે ત્યારે યુરોપમાં દોઝખ નજરે દેખાશે. યુરોપનાં દરેક રાજ્યો કાળા માણસોને પોતાનો

બક્ષ ગણી એસે છે. માત્ર પૈસાનોજ બોબ છે ત્યાં ખીણું થવાને સંભવ હોય નહિ. તેમને એક પણ મુલક જેવામાં આવે તો, કાગડા જેમ માંસ ઉપર કૂદી પડે છે, તેમ તેઓ કાગડાની માફક તે મુલક ઉપર કૂદી પડે છે. આવું તેઓનાં કારખાનાંને લીધે છે એમ માનવાનાં કારણ છે.

છેવટમાં હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે એ અથા હિંદીનો અવાજ છે, ને તે ખરો છે, પણ તે નીતિને રસ્તે મેળવવાનું છે. તે ખરું સ્વરાજ્ય હોવું જોઈએ. અને તે નાથ કરનારા ઇલાજોથી કે કારખાનાંઓ કરવાથી નહિ મળે. ઉઘમ જોઈએ, પણ તે ઉઘમ ખરે રસ્તે જોઈએ. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ તે એક વેળા સુવર્ણભૂમિ ગણાતી. કેમકે હિંદી બેઠેલા સુવર્ણરૂપે હતા. ભૂમિ તો તેની તેજ છે, પણ માણસો ફર્યા છે. એટલે તે ભૂમિ વેરાન જેવી થઈ ગઈ છે. તેને પાછી સુવર્ણ બનાવવાને આપણે સદમુજો વડે સુવર્ણરૂપે થવાનું છે તેની પારસમણિ એ અક્ષરમાં સમાજોલી છે અને તે 'સત્ય' છે. માટે જો દરેક હિંદી 'સત્ય' નોજ આગ્રહ રાખશે તો હિંદુસ્તાનને ઘેર બેઠાં સ્વરાજ્ય આવશે.

આ લખાણ છપાયા બાદ જશે ભવિષ્યનાણી ન હોય તેમ મહાયુદ્ધ થયું અને તેના દોળખી પરિણામે અત્યારે દુનિયા આખી રહી છે; પણ એમાંયે પ્રજાનાજ શુભ હેતુનો કંઈક સંકેત હશે એમ માનવામાંજ આપણી આસ્તિકતા રહેલી છે.

વ્ય. ગાં. જ્ઞા. મં.

